

Kunstoefening: een afspiegeling van zijn tijd

Een onderzoek naar de Arnhemse tekenschool Kunstoefening ten tijde van de Bataafs-Franse tijd

Universiteit Utrecht

Faculteit Geesteswetenschappen
Ma Kunstgeschiedenis (Oude Kunst)

Galina Gabriëlla Smeding
3852253

Scriptiebegeleider: dr. Annemieke Hoogenboom

Studiejaar: 2018/2019

Inleverdatum: 23 juni 2019

Beeld voorblad: G. Th. Delemarre, *Gele rijdersplein 2 (gebouw Kunstoefening)*, 1961, foto, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Met dank aan mijn familie, vriend, vriendinnen en collega's die mij in het leerzame maar soms lastige proces van dit onderzoek hebben gesteund. Door hun aanmoediging en geloof heb ik de scriptie uiteindelijk kunnen voltooien. En verder alle dank voor de hulp en het geduld van mijn scriptiebegeleider dr. Annemieke Hoogenboom.

Abstract

In dit onderzoek staat de vraag centraal wat de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* maakte tot een duidelijk product van de sociaal-politieke ontwikkelingen voor en tijdens de Bataafs-Franse tijd.

Vanuit het Arnhemse tekengenootschap *Kunstoefening*, opgericht door de lokale burgerij, werd er in 1803 een tekenschool opgericht speciaal bedoeld voor de scholing en opvoeding van de minderbedeelde kinderen van de stad. Tot op heden is over het Arnhemse genootschap en de daaruit voortkomende tekenschool nog geen opzichzelfstaand onderzoek gedaan.

Het uitgangspunt in dit onderzoek is de burgeremancipatie en de daaruit voortkomende ontwikkelingen in de zorg voor het volk en de opkomst van gelijkheid tussen de sociale klassen in de Bataafs-Franse tijd.

Er is onderzocht welke historische en sociaal-politieke ontwikkelingen in de achttiende en begin negentiende eeuw ervoor zorgden dat, vanuit tekengenootschappen zoals *Kunstoefening*, tekenscholen met een maatschappelijke ambitie werden opgericht en konden bestaan. Een belangrijk sociaal-politieke ontwikkeling was de opstand van de patriotten tegen de stadhouder Willem V en de Oranjegezinde aristocratische regenten. Willem V werd door velen verantwoordelijk gehouden voor het verval van de Republiek. Met de komst van de Revolutionaire Fransen resulteerde deze opstand in de Bataafse Revolutie (1794-1799). De Bataafse Republiek (1795-1801) werd gesticht, en de burgerij kreeg zodoende de kans om meer invloed uit te oefenen in de samenleving. De burgerij kon nu hun verlichte idealen over deugd, onderwijs en gelijkheid in de maatschappij doorvoeren en deed dit middels genootschappen en maatschappijen. Voor hen was met name deugdzaamheid noodzakelijk om het voortbestaan van de nieuwe republikeinse vrijheid voort te kunnen zetten.

Het armere volk werd destijds door de burgerij echter nog als verbasterd gezien. Onderwijs en opvoeding waren de middelen om het armere deel van de samenleving te kunnen vormen tot deugdzame burgers. Ook zou het beoefenen van tekenkunst, in de vorm van tekenonderwijs, bijdragen aan een beter inzicht in morele waarden. Bovendien werd het tekenonderwijs van belang geacht voor het nut van het beroepsonderwijs. Het leren tekenen zorgde voor het ontwikkelen van het esthetisch inzicht bij ambachtslieden.

De theorie van Wijnand Mijnhardt over burgeremancipatie is toegepast in het onderzoek. Volgens Mijnhardt vormde zich binnen de Nederlandse culturele genootschappen het burgeremancipatie proces. In het midden van de achttiende eeuw verzamelde de burgerij zich in kleine, besloten genootschappen met verschillende doelstellingen, zonder enig politieke invloed. Tegen het einde van de achttiende eeuw ging de burgerij zich echter middels genootschappen inzetten voor de maatschappij waarin concurrentie met de staat niet werd gevreesd. Uiteindelijk leidde het burgeremancipatie proces tot het tot stand komen van genootschappen met een sterk politieke en revolutionaire doelstelling. Mijnhardt typeerde binnen deze genootschappen de publieks- en reformistische genootschappen die volgens hem fungeerden als politiek-emancipatorische leerscholen. Hierin doorliep de bewustwording van de burger achtereenvolgens een cultureel, cultureel/economisch en maatschappelijk georiënteerd ontwikkelingsstadium om uiteindelijk in een politiek stadium te eindigen.

Het tekengenootschap *Kunstoefening* was allereerst een publieksgenootschap, opgericht vanuit een uit burgerij bestaand cultureel geïnteresseerd publiek, dat wilde samenkomen om te oefenen in de tekenkunst. Maar al snel werd er op initiatief van de Arnhemse oud patriot Steven van Bronkhorst (1763-1826) vanuit het genootschap een tekenschool opgericht om de minvermogenden van Arnhem op te leiden in de tekenkunst. Zo werd *Kunstoefening* omgevormd van een publieksgenootschap tot een genootschap met een reformatoerisch motief.

Er kan geconcludeerd worden dat de sociaal-politieke ontwikkelingen voor en tijdens de Bataafs-Franse tijd, de burger de ruimte gaven om te emanciperen en maatschappelijke invloed uit te oefenen middels genootschappen zoals *Kunstoefening*. De tekenschool *Kunstoefening* is daarmee als product voortgekomen uit deze burgeremancipatie. De burgeremancipatie in de Bataafs-Franse tijd gaf de kans en de vrijheid aan Van Bronkhorst om met de oprichting van de tekenschool zijn patriottistische idealen over gelijkheid en zorg voor de minderbedeelde op kleine schaal door te voeren. *Kunstoefening* werd een tekenschool bedoeld om de minvermogende jongelingen de gelegenheid te geven om te oefenen in de teken-, bouw- en doorzichtkunde. Deze leerlingen hoefden geen contributie te betalen en kregen dezelfde rechten als de kinderen van ouders die

het wel konden veroorloven om contributie te betalen. Er werden op de tekenschool zodoende kinderen van arbeiders toegelaten maar ook kinderen met een adellijke achtergrond die tegelijkertijd les kregen. Het bestuur bestond uit vermogende lieden uit de burgerij die samenwerkten met docenten gerekruteerd uit het vaak minder vermogende kunstenaarsmilieu. Ook was tijdens de jaarlijkse prijsuitreikingen de sociale status niet van belang. Zowel de contribuerende als de begunstigde leerlingen ontvingen dezelfde prijzen en de ouders, zowel de arbeiders, uit de gegoede burgerij of van adel, kwamen allen tezamen in de oude *Sint Catharina Gasthuiskerk* waar de prijsuitreiking werd gehouden. Daarbij voegde zich tijdens de uitreikingen ook de maatschappelijk belangrijke personen zoals de Arnhemse burgemeester, wethouders, de landdrost en militaire autoriteiten.

Zo werd er op de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* tijdens de lessen, tijdens de prijsuitreikingen en tussen het bestuur een omgeving gecreëerd waar de sociale achtergrond geen rol speelde. De tekenschool werd een afspiegeling van een samenleving waar gelijkheid heerste. *Kunstoefening* diende zodoende als sociaal voorbeeld en als bindende factor tussen verschillende sociale klassen van Arnhem.

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	7
Theoretisch kader	8
Methode	10
Leeswijzer	10
Historiografie	11
Status quaestionis	11
Een korte geschiedenis van de tekenschool <i>Kunstoefening</i> in de Bataafs-Franse tijd	12
HOOFDSTUK 1: VAN DE REPUBLIEK DER ZEVEN VERENIGDE NEDERLANDEN NAAR DE BATAAFS-FRANSE TIJD	16
1.1 De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden	16
1.2 De Bataafse Revolutie	17
1.3 Onderwijs: Opvoeden van het volk	18
1.4 Lodewijk Napoleon	18
HOOFDSTUK 2: DE NEDERLANDSE GENOOTSCHAPSBEWEGING	20
2.1 Het ontstaan van Nederlandse genootschappen	20
2.2 Publieksgenootschappen	21
2.3 Reformistische genootschappen	22
2.4 Politieke genootschappen	23
2.5 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen	23
2.6 't Nut en de Kunsten	24
2.7 Kunstgenootschappen	24
2.8 Kunstgenootschappen met een maatschappelijk doel	27
HOOFDSTUK 3: TEKENSCHOLEN IN DE BATAAFS-FRANSE TIJD	28
3.1 Kunstonderwijs en de overheid	28
3.2 Tekenscholen ontstaan vanuit kunstgenootschappen	28
HOOFDSTUK 4: KUNSTOEFENING ALS SPIEGEL VAN DE SAMENLEVING IN DE BATAAFS-FRANSE TIJD	30
4.1 Arnhem in de Bataafs-Franse tijd	30
4.2 Steven van Bronkhorst (1763-1826)	31
4.3 Een directie gevormd uit de Arnhemse burgerij	35
4.4 Kunstenaars als docenten	36
4.5 De gulle Jan Hendrik van Kinsbergen	38
4.6 Leerlingen van Kunstoefening: Van arbeider tot adel	41
4.7 Bouwkundig onderwijs voor de minvermogende handwerkslieden	43
4.8 Tekenles voor de dames	46
4.9 Prijsuitreikingen en kunstbeschouwingen voor iedereen	47
CONCLUSIE	49
BRONNENLIJST	51
Literatuurlijst	51
Krantenartikelen	52
Archivalia	52
Websites	53
Afbeeldingenlijst	53

Kunstoefening: Een afspiegeling van zijn tijd

Een onderzoek naar de Arnhemse tekenschool Kunstoefening ten tijde van de Bataafs-Franse tijd

Inleiding

Op initiatief van de Arnhemse patriot Steven van Bronkhorst (1763-1826) werd in 1803 uit een kunstgenootschap de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* (1803) opgericht. De oprichting van de tekenschool vond plaats in de roerige Bataafs-Franse tijd (1795-1813). De Bataafs-Franse tijd is een periode uit de Nederlandse geschiedenis die in de negentiende eeuw lang in kwaad licht stond of werd genegeerd. En daarmee verdwenen ook de bijzondere aspecten van het initiatief van Van Bronkhorst naar de achtergrond. Het naar een revolutie verlangend Nederland werd namelijk 'bevrijd' door het Franse revolutieleger, maar bevond zich al snel onder het juk van hun bezettingsregime. Direct na de Bataafs-Franse tijd vond de nieuwe Koning Willem I, en velen met hem, dat deze roerige periode zoveel mogelijk vergeten moest worden. De groeiende weerstand die veel Nederlanders hadden tegen de inlijving van het land door het napoleontische keizerrijk tijdens de Bataafs-Franse tijd, werd in de negentiende eeuw uiteindelijk een weerzin tegen de hele revolutieperiode. Er ontwikkelde zich een interpretatie van de Nederlandse geschiedenis waarin niet alleen de Bataafs-Franse tijd een onderschikte rol kreeg toebedeeld, maar zelfs de hele Republiek en iedere vorm van republicanisme als onwenselijk werden beschouwd.¹

Pas in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw wist de Bataafse Revolutie zich definitief los te breken van haar negatieve imago. Een belangrijke aanzet hiertoe gaf de Amerikaanse historicus R.R. Palmer in zijn artikel *Much in little: the Dutch revolution of 1795* en in zijn latere synthese *The age of the democratic revolution: a political history of Europe and America, 1760-1800*. Volgens Palmer was de Bataafse Revolutie een belangrijk onderdeel van de democratische hervormingsbeweging. Met de revolutie was het fundament van de moderne politieke wereld van Nederland gelegd. Zijn onderzoeken vormden een belangrijke inspiratiebron voor nieuw onderzoek naar de Bataafse Revolutie. Hoewel er na Palmers artikel regelmatig studies zijn verschenen over de Bataafs-Franse tijd die als vernieuwend kunnen worden beschouwd, bleven veel belangrijke aspecten van de Bataafse politieke cultuur in de historiografie onbeschreven.²

Naast de Bataafs-Franse tijd werden tevens de Nederlandse genootschappen lange tijd onderbelicht in de geschiedschrijving. De belangstelling voor historisch onderzoek naar de Nederlandse culturele genootschappen ontstond pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw, waarna het in de jaren tachtig een hoogtepunt kende. De oorzaak hiervoor was een groeiende interesse in de sociale en regionale geschiedenis van Nederland. Dit bracht een perspectiefverschuiving teweeg in het onderzoeksgebied waardoor opeens veel meer bronmateriaal in beeld kwam. Ten gevolge hiervan was er een aanwas van historici die sociaalhistorisch onderzoek gingen verrichten over Nederland, en voor een sociaalhistorische benadering van een cultuur of een samenleving vormden genootschappen een ideaal onderzoeksobject.³ Het fenomeen genootschap is het meest volledig behandeld door historicus Wijnand Mijnhardt. Zijn observaties betreffen vooral de achttiende-eeuwse genootschappen.⁴ Mijnhardt had in de jaren zeventig en tachtig met zijn publicatie *Tot Heil van 't Menschdom* (1987) belangrijk onderzoek gedaan naar het culturele genootschapsleven van Nederland.⁵

Een cultureel genootschap dat ontstond aan het begin van de negentiende eeuw was *Kunstoefening*. Over het Arnhemse genootschap en de daaruit voortkomende tekenschool is echter nog geen op zichzelfstaand onderzoek gedaan. De late opkomst van waardering en onderzoek naar de Bataafs-Franse tijd en de Nederlandse culturele genootschappen, is daar wellicht ook medeoorzaak van. Dit is opmerkelijk aangezien de

¹ Grijzenhout, Van Sas en Velema, *Het Bataafse Experiment*, 12-17.

² Grijzenhout, Van Sas en Velema, *Het Bataafse experiment*, 14-17.

³ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 9-10.

⁴ Hanou, *Sluier van Isis*, 47.

⁵ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 1.

tekenschool uiteindelijk is uitgegroeid tot de succesvolle Arnhemse Hogeschool voor de kunsten ArtEZ. Het gebrek aan onderzoek naar het Arnhemse tekengenootschap en de tekenschool kan echter ook verklaard worden door het beperkte archiefmateriaal dat is overgebleven in het *Gelders Archief*. Waarom het archiefmateriaal over de tekenschool zo beperkt is, is echter onbekend. Aan de Slag om Arnhem (1944) heeft het niet gelegen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog gingen weliswaar de bibliotheek, het kantoor en een deel van de toegangen van het Rijksarchief verloren. De archieven in het depot bleven echter gespaard.⁶ Ondanks deze beperking in het archiefmateriaal is het, aan de hand van negentiende-eeuwse krantenartikelen over de Arnhemse tekenschool, toch gelukt voldoende onderzoeksmateriaal te verzamelen om *Kunstoefening* als hoofdonderwerp te kunnen nemen voor dit onderzoek.

Details uit de geschiedenis van *Kunstoefening* zijn al beschreven in *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters, Leven en werk van Hendrik Jan van Amerom en Cornelis Hendrik van Amerom* (1987) door J.C. van Heijningen-de Zoete en H.W.J. van Amerom. Er is echter nog niet onderzocht hoe het tekengenootschap en de tekenschool *Kunstoefening* hebben kunnen ontstaan en bestaan in de turbulente periode van de Bataafs-Franse tijd. Voor dergelijk onderzoek zijn de sociaal-politieke ontwikkelingen van die periode en de ontwikkelingen waaruit deze genootschappen zijn gevormd essentieel om dit proces te kunnen begrijpen. De onderzoeksvraag van de scriptie luidt daarom: 'Wat maakt de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* tot een duidelijk product van de sociaal-politieke ontwikkelingen voor en tijdens de Bataafs-Franse tijd?' De hypothese is dat de tekenschool *Kunstoefening* tot stand is gekomen door de burgeremancipatie die zich voltrok tegen het einde van de achttiende eeuw middels de patriotten en genootschappen.

De burgeremancipatie kende een hoogtepunt in het begin van de Bataafs-Franse tijd. De hervormingsgezinde burgerij kon aan het einde van de achttiende eeuw verlichte idealen over deugd, onderwijs en gelijkheid in de maatschappij doorvoeren middels maatschappijen en genootschappen. In de oude Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was hier geen ruimte voor omdat de burgerij toen nog geen (politieke) invloed had. De opkomst van de patriotten, de komst van de Fransen in Nederland en de daaruit voortkomende Bataafse Revolutie zorgden ervoor dat de burgerij de mogelijkheid kreeg om meer invloed uit te oefenen in de samenleving. Dit gaf ook de kans aan patriot Steven van Bronkhorst om door de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* zijn patriottistische idealen over gelijkheid en zorg voor de minderbedeelden op zekere schaal door te voeren. Alle kinderen, arm of rijk, kregen tegelijkertijd les en kregen dezelfde rechten. Sociale achtergrond van de leerling was niet van belang. De minder vermogende kinderen hoefden geen lesgeld te betalen en werden opgeleid tot bekwame handwerkers die voor zichzelf een bestaan konden opbouwen en nuttig waren om de stagnerende economie weer een stimulans te geven.

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, zijn de volgende deelvragen geformuleerd.

De eerste deelvraag luidt: welke sociale-politieke ontwikkelingen zijn kenmerkend voor de periode die voorafgaand en tijdens de Bataafs-Franse tijd? De tweede deelvraag is: welke ontwikkelingen binnen de Nederlandse genootschappen zorgden voor het ontstaan van een genootschap zoals *Kunstoefening* en waarom was het onderwijs en kunstonderwijs zo belangrijk binnen deze genootschappen voor de ontwikkeling van het volk? De derde deelvraag luidt: Hoe ontstonden de tekenscholen vanuit tekengenootschappen zoals *Kunstoefening*? De laatste en vierde deelvraag is: op welke manier de gevolgen van deze sociaal-politieke ontwikkelingen het duidelijkst naar voren komen bij de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening*? Tot slot zal in de conclusie de hoofdvraag worden beantwoord.

Theoretisch kader

In de jaren tachtig schrijft Mijnhardt in zijn publicatie *Tot Heil van het Mensdom* (1987), een onderzoek naar culturele genootschappen in Nederland van 1750 tot 1815, over het Nederlandse burgeremancipatie proces dat

⁶ 'Geschiedenis van het Gelders Archief'. Website Gelders Archief.

volgens hem zich binnen de achttiende-eeuwse culturele genootschappen voltrok. Dit burgeremancipatie proces zoals beschreven door Mijnhardt vormt de leidraad in dit onderzoek naar de tekenschool *Kunstoefening*. Zijn onderzoek naar Nederlandse culturele genootschappen zette hij in 2001 voort in de publicatie *1800: Blauwdrukken voor een samenleving (2001)* die hij schreef in samenwerking met historicus Joost Kloek. Beide publicaties worden daarom gebruikt voor dit onderzoek.

Het burgeremancipatie proces dat zich vormde binnen de Nederlandse culturele genootschappen was volgens Mijnhardt in eerste instantie apolitiek van aard. De burgerij verzamelde zich in het midden van de achttiende eeuw in kleine, besloten genootschappen met verschillende doeleinden, zonder enig politieke invloed. Dat veranderde tegen het einde van de achttiende eeuw. In die periode ging de burgerij zich middels genootschappen en maatschappijen inzetten voor de maatschappij waarin enige concurrentie met de staat niet werd gevreesd. Uiteindelijk leidde het burgeremancipatie proces tot het tot stand komen van genootschappen met een sterk politieke en revolutionaire doelstelling. Volgens Mijnhardt fungeerde de door hem getypeerde dilettanten en hervormingsgezinde genootschappen, in zijn latere publicatie in samenwerking met Kloek publieks- en reformistische genootschappen genoemd, als een politieke-emancipatorische leerschool. Hierin doorliep de bewustwording van de burger achtereenvolgens een cultureel, cultureel/economisch en maatschappelijk georiënteerd ontwikkelingsstadium om uiteindelijk in een politiek stadium te eindigen.⁷

In beide onderzoeken gebruiken Mijnhardt en Kloek menigmaal het woord sociabiliteit. De betekenis van dat woord is belangrijk om het ontstaan van de achttiende- en negentiende-eeuwse genootschappen te begrijpen, en komt daarom als begrip ook terug in dit onderzoek. Mijnhardt verklaart het begrip sociabiliteit als “de behoefte aan menselijk contact in groepsverband.”⁸ Hij stelde dat vanuit het verlichte denken de natuurlijke sociabiliteit van de mens een essentieel element was voor het verkrijgen van kennis en deugd.⁹ Voor de meeste genootschappen opgericht in de tweede helft van de achttiende eeuw, blijkt deze kerngedachte van sociabiliteit steeds een rol op de achtergrond te spelen.¹⁰ Sociabiliteit is volgens Mijnhardt en Kloek daarnaast historisch gebonden en daarom onderhevig aan sociaaleconomische verschuivingen, sociaal-politieke verhoudingen en veranderende ideeën.¹¹

Een meer uitvoerige beschrijving van het woord sociabiliteit geeft historicus Willem van den Berg in zijn *Sociabiliteit, genootschappelijkheid en orale cultus* (2004). Zijn onderzoek is meer gericht op de letterkundige genootschappen in de eerste helft van de negentiende eeuw. Van den Berg ziet sociabiliteit niet alleen als een behoefte aan een gezelschapsleven onderling zoals Mijnhardt het beschrijft maar ook als een cultivering van contacten met gelijkgestemden. In het verlengde daarvan plaatste hij hierin eerder de neiging om gemeenschappelijke activiteiten te ontplooiën dan om als individu te opereren.¹² Van den Bergs beschrijving van het woord sociabiliteit verwoordt in wezen het basisdoel van een achttiende- en negentiende-eeuwse genootschap. Sociabiliteit, wat zich kon uiten in diverse vormen, is volgens Van den Berg dan ook een karakteristiek kenmerk voor het achttiende- en negentiende-eeuwse genootschapsleven.¹³ Een uitgebreide typering van verschillende soorten genootschappen zoals Mijnhardt die beschrijft in *Tot Heil van 't Menschdom*, geeft Van den Berg echter niet. Hij signaleerde bij de letterkundige genootschappen twee vormen: “de ‘gesloten’ en de meer ‘open’ genootschappen.”¹⁴ In *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* typeren Mijnhardt en Kloek daarentegen vier generaties genootschappen: de geleerden genootschappen, de publieksgenootschappen, de reformistische genootschappen en de politieke genootschappen.¹⁵ Binnen elke generatie kwamen er weer verschillende typen voor, en elke generatie vertoonde kenmerken die duidelijk van elkaar te onderscheiden waren. Generaties volgden elkaar op maar konden ook naast elkaar bestaan en binnen

⁷ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 112.

⁸ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 54.

⁹ Ibid.

¹⁰ Kloek en Mijnhardt, *1800*, 111.

¹¹ Kloek en Mijnhardt, *1800*, 104.

¹² Berg, van den, ‘Sociabiliteit, genootschappelijkheid en orale cultus’, Website Digitale Bibliotheek voor Nederlandse Letteren.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Kloek en Mijnhardt, *1800*, 112-121.

deze opeenvolging werd volgens Mijnhardt de burgeremancipatie gevormd.¹⁶ Aangezien Mijnhardt en Kloek een breder georiënteerd onderzoek hebben gedaan naar culturele genootschappen van Nederland, vormen hun onderzoeken een goede basis voor het onderzoek naar wat de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* tot een duidelijk product maakte van de sociaal-politieke ontwikkelingen voor en tijdens de Bataafs-Franse tijd.

Methode

De methode van het onderzoek bestaat in hoofdzaak uit het verzamelen en ordenen van informatie uitgaande van de geformuleerde vragen. Het vergaren van informatie richt zich daarbij zoveel mogelijk op primaire bronnen over het tekengenootschap en de tekenschool *Kunstoefening*. Zoals eerder genoemd zijn er echter nauwelijks primaire bronnen overgebleven rond het Arnhemse genootschap en de tekenschool. Het *Gelders Archief* heeft een klein archief over de tekenschool waarin handgeschreven krantartikelen zijn te vinden die uiteindelijk ook in het *Arnhemsche Courant* zijn geplaatst. Verder heeft het archief een schrift waarin in grote lijnen de geschiedenis van de tekenschool wordt beschreven, vanaf de oprichting tot ongeveer het jaar 1927. De schrijver en de precieze datering van dat document zijn onbekend. Toch is dit schrift een belangrijke bron gebleken voor verschillende publicaties over *Kunstoefening*. Van dit schrift is voor het onderzoek dan ook gebruik gemaakt. Voor het onderzoek zijn er verder negentiende-eeuwse primaire bronnen geraadpleegd in de vorm van krantenartikelen uit bijvoorbeeld de *Arnhemsche Courant*. De krantenartikelen beschrijven uitgebreid het proces van de prijsuitreikingen van de tekenschool, benoemen sommige genodigden van de uitreiking met hun functie, en noemen de namen van de prijswinnende leerlingen en of deze contribuërend of begunstigend lid waren. Op basis van de namen van de leerlingen kon er in het *Gelders Archief* gezocht worden naar hun achtergrond. Hierbij is voornamelijk gekeken naar het beroep van de vader van de leerlingen omdat dit veel kon vertellen over de sociale achtergrond van het kind.

Net als de primaire bronnen bleken de secundaire bronnen eveneens schaars omdat er immers nog geen opzichzelfstaand onderzoek is gedaan naar het tekengenootschap of de tekenschool. In de literatuur waar over *Kunstoefening* wordt geschreven, biedt het genootschap of de tekenschool namelijk alleen een ondersteunende rol aan een onderzoek. De bevindingen over *Kunstoefening* zijn aangevuld en onderbouwd met historische en kunsthistorische literatuur over de ontwikkelingen in Bataafs-Franse tijd, over het ontstaan van Nederlandse genootschappen en kunstgenootschappen, over kunstonderwijs en tekenscholen aan het begin van de negentiende eeuw en over de historische ontwikkelingen in Arnhem aan het begin van de negentiende eeuw.

Leeswijzer

In het eerste hoofdstuk komen de achttiende- en begin negentiende-eeuwse sociaal-politieke ontwikkelingen in Nederland aan bod. Van de opstand van de patriotten die leidde tot de Revolutie en het ontstaan van de Bataafs-Franse tijd, tot het belang van onderwijs om het volk op te voeden in deze nieuwe Republiek. In het tweede hoofdstuk wordt de genootschapsbeweging vanaf het midden van de achttiende eeuw in Nederland behandeld. Het bespreekt het ontstaan van de Nederlandse genootschappen, de verschillende vormen van genootschappen en de daaruit voortkomende burgeremancipatie waar de burger zich in ging zetten voor de maatschappij. Verder komen de kunstgenootschappen en het belang van kunstonderwijs in de Bataafs-Franse tijd aan bod. In het derde hoofdstuk worden het ontstaan van de tekenscholen in de Bataafs-Franse tijd, en de tekenscholen die voortkwamen uit de kunstgenootschappen zoals *Kunstoefening* besproken.

In hoofdstuk vier komt de tekenschool *Kunstoefening* zelf uitgebreid aan bod en wordt er onderzocht op welke manier de sociaal-politieke ontwikkelingen van de achttiende en begin negentiende eeuw tot uiting kwamen binnen het tekengenootschap. Tot slot zal er in de conclusie antwoord worden gegeven op de hoofdvraag.

¹⁶ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 112.

Historiografie

Over het tekengenootschap en de tekenschool *Kunstoefening* wordt er maar in enkele publicaties geschreven. Wat er over *Kunstoefening* is onderzocht en geschreven is tot nu toe alleen een beschrijving van de geschiedenis van het genootschap zelf, van het tekenonderwijs en van degenen die aan het instituut waren verbonden. Onbekend is echter wat *Kunstoefening* maakte tot een product van de sociaal-politieke ontwikkelingen voor en tijdens de Bataafs-Franse tijd. *Kunstoefening* is van een klein tekengenootschap uitgegroeid tot een kunstacademie met een zowel nationale als internationale faam. In Arnhem staat cultuur hoog in het vaandel, voor de Arnhemmers is hun stad de cultuurstad van het oosten. Een onderzoek waarin het genootschap en de tekenschool *Kunstoefening* centraal staan, is daarmee een interessante aanvulling op de cultuurgeschiedenis van de stad.

Het is opvallend dat er over het *Kunstoefening* nog geen publicatie is uitgegeven waarin het Arnhemse tekengenootschap het hoofdonderwerp is. Het belangrijkste aspect van *Kunstoefening* dat in deze publicaties naar voren komt is de vanuit het genootschap gevormde tekenschool. Het eerste en het ook het laatste grondige onderzoek naar *Kunstoefening* is de eerdergenoemde studie door J.C. van Heiningen-de Zoete en H.W.J. van Amerom in: *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters, Leven en werk van Hendrik Jan en Cornelis Hendrik van Amerom* (1987). *Kunstoefening* krijgt in deze publicatie een prominente rol omdat de tekenschool en belangrijke onderdeel was van het leven van de kunstschilder en tekenleraar Hendrik Jan van Amerom (1776-1833). Van Amerom was de allereerste tekenmeester aan deze in 1803 opgerichte tekenschool en bleef verbonden aan *Kunstoefening* tot aan zijn dood in 1833.¹⁷ De schrijvers van deze publicatie proberen een antwoord te geven op de vraag “Wat was dit voor een Tekengenootschap?”¹⁸ Het antwoord biedt een gedetailleerd overzicht van de geschiedenis van de tekenschool vanaf het begin tot ongeveer drie kwart van de negentiende eeuw.¹⁹

In *Magie van de Veluwezoom* (2006) van Jeroen Kapelle en Saskia de Bodt wordt het Arnhemse kunstgenootschap besproken door kunsthistorica Esther Dieltjes. In haar stuk over *Kunstoefening* grijpt ze terug op het werk van Van Heiningen-de Zoete en Van Amerom zonder zelf uitgebreid onderzoek te hebben gedaan. Toch is haar hoofdstuk ‘In den omtrek van Arnhem’ een interessante bijdrage voor het onderzoek omdat Dieltjes de culturele bloei beschrijft van Arnhem in de negentiende eeuw en de factoren benoemt die deze bloei mogelijk maakten.²⁰

Het tekengenootschap *Kunstoefening* komt eveneens aan bod in een latere publicatie van rijksarchivaris en rechtshistoricus Frank Keverling Buisman en historica en publiciste Ingrid D. Jacobs genaamd *Arnhem van 1700 tot 1900* (2009). De publicatie bestaat uit verschillende artikelen over de Arnhemse geschiedenis van die periode. Cécile Schulte-van Wersch schrijft in haar subhoofdstuk ‘Beeldende kunst’ over de artistieke ontwikkelingen in de beeldende kunst van Arnhem in de genoemde periode.²¹ Genootschap *Kunstoefening* krijgt een rol in haar hoofdstuk maar wat de inhoud betreft leunt ook Schulte-van Wersch veel op de hiervoor genoemde publicatie van Van Heiningen-de Zoete en Van Amerom. Het boek *Arnhem van 1700 tot 1900* bestaat verder uit nuttige hoofdstukken over onder andere het gemeentebestuur in het negentiende-eeuwse Arnhem, de economische, politieke en sociale ontwikkeling, het onderwijs en de cultuur van Arnhem.

Status quaestionis

Zoals in de inleiding naar voren kwam, ontstond de belangstelling voor een historische onderzoek naar de Nederlandse culturele genootschappen vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw, en kende met name in de

¹⁷ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 7.

¹⁸ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 13.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Dieltjes, “In den omtrek van Arnhem,” 161-188.

²¹ Schulte-van Wersch, van, “Beeldende kunst,” 268-291.

jaren tachtig een hoogtepunt.²² De interesse naar het ontstaan van deze Nederlandse genootschappen begon voor historicus Mijnhardt met een artikel van de Franse historicus Daniel Roche over de Franse provinciale academies. De activiteiten en sociale samenstelling van deze organisaties gebruikte Roche als bron voor een geschiedenis van sociale en geografische verspreiding van de Verlichting in de achttiende eeuw.

Naast Roches artikel, werd Mijnhardt geïnspireerd door nieuwe interpretaties over de Verlichting door Norman Hampson en Robert Darnton. Zij waren van mening dat de Europese Verlichting niet als één geheel beschouwd moest worden maar twee verschijningsvormen liet zien: de Verlichtingsidealen van grote filosofen als Newton en Kant en de gematigde Verlichting van het Europese intellectuele publiek. De Nederlandse Verlichting kreeg tot de jaren zestig geen aandacht vanwege het idee dat Nederland cultureel gezien in de achttiende eeuw weinig voorstelde. Hampson en Darnton zagen overeenkomsten tussen de Nederlandse Verlichting en de gematigde Verlichting van het Europese intellectuele publiek.²³ Deze nieuwe theorie en Roches benadering bij het bestuderen van de activiteiten van de Franse provinciale academies, moedigde Mijnhardt aan om onderzoek te doen naar de activiteiten van de Nederlandse culturele genootschappen. Het eindresultaat van Mijnhardts onderzoek is de omvangrijke studie *Tot Heil van 't Menschdom, Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (1987). In dit algemene cultuurhistorische perspectief legt hij de nadruk op de ontwikkeling van de verschillende genootschapstypen, op hun rol als vertegenwoordigers van de Nederlandse Verlichting en op hun betekenis als ontmoetingsplek van het cultureel en wetenschappelijk publiek in Nederland.²⁴ Betreffende de culturele genootschappen maakte hij onderscheid tussen drie basistypen: het geleerdengenootschap, het dilettantengenootschap en het hervormingsgezinde genootschap.²⁵

Tien jaar later verscheen *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914* (1998) van A.B.G.M. van Kalmthout. Hij schrijft over de geschiedenis van verscheidene kunstkringen in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw tot 1914. In zijn onderzoek worden de belangrijke aspecten en ontwikkelingen van deze kunstkringen besproken.

In samenwerking met Mijnhardt schreef historicus Kloek in 2001 *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (2001). Een publicatie over de cultuurgeschiedenis en de grote veranderingen in Nederland rondom het begin van de negentiende eeuw. De maatschappelijke rol van de burgerij speelt in deze publicatie een grote rol. In het werk komt naar voren dat de grote veranderingen in Nederland in deze periode beter vanuit een cultureel dan vanuit een politiek perspectief benaderd kunnen worden. Volgens Kloek en Mijnhardt ontwikkelde de burgeremancipatie zich immers binnen de achttiende-eeuwse genootschappen en had dit proces een aanzienlijke invloed op de politieke en maatschappelijke situatie in Nederland.²⁶

Een korte geschiedenis van de tekenschool *Kunstoefening* in de Bataafs-Franse tijd

Geheel in de geest van het begin van de negentiende eeuw, waarin de burgerij zich op eigen initiatief in gingen zetten ten behoeve van de maatschappij, werd er vanuit het Arnhems tekengenootschap de tekenschool *Kunstoefening* geboren.²⁷ Op 1 oktober 1801 kwam een elftal Arnhemse burgers bijeen om te denken over het oprichten van een "Gezelschap ter oefening van de Teekenkunde."²⁸ Dit gezelschap bestond onder andere uit S. van Bronkhorst, W.J. van Enschut, J. Nijhoff Isaakszoon, D. van Zadelhof, M. Roeloffs-Aldenveld, L.H. Cremer, F.R. Kleijn, G.J. van Wij jr. en G. te Winkel.²⁹ Met het genootschap wilden de heren in de wintermaanden elke week samenkomen om te oefenen in het tekenen naar levend model.³⁰ Een week later werd door hen een "wet gearresteerd" waarin werd vastgesteld dat ze elke donderdag zouden gaan oefenen van zes tot negen uur en om

²² Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 9.

²³ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 1-2.

²⁴ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 4.

²⁵ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 79.

²⁶ Kloek en Mijnhardt, *1800*, 111.

²⁷ Schulte, "Arnhemse kunstschilders in de negentiende eeuw," 19.

²⁸ GA, Het genootschap "Kunstoefening", 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inv.nr. 355. Betreft aantekeningen over de geschiedenis van het genootschap en de tekenschool *Kunstoefening* geschreven in een zwart schrift. De schrijver en de datering zijn onbekend.

²⁹ GA, Het genootschap "Kunstoefening", 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inv.nr. 355.

³⁰ Ibid.

de maand een kunstbeschuwing zouden houden in het Prinsenhof.³¹ De directie werd gevormd door de leden Steven van Bronkhorst, een vurig oud-patriot, schrijver en uitgever, en Johan Nijhoff Isaakszoon, afkomstig uit een bekend Arnhems uitgeversgeslacht. De secretaris-penningsmeester werd postmeester Willem Jan van Enschut.³²

Een jaar later besloot het Arnhemse tekengenootschap op initiatief van Van Bronkhorst een tekenschool op te richten. De tekenschool was bedoeld om de handwerkslieden van Arnhem de gelegenheid te geven lessen te volgen in de teken-, bouw-, en doorzichtkunde (leer van het perspectief).³³ ‘Kunstoefening’ werd daarbij aangenomen als zinspreuk van het genootschap.³⁴ Met de tekenschool beoogde het genootschap een verbetering van het onderwijs in het tekenen en schilderen en anderzijds wilde men het ambachtsonderwijs verbeteren.³⁵ De twee directeuren werden Steven van Bronkhorst en Johan Nijhoff Isaakszoon. Zij zouden zich bezighouden met het toezicht op de kwaliteit van het onderwijs.³⁶ Het onderwijs zelf hoopten de heren te bekostigen door giften van de werkende en honoraire leden van het genootschap. Voor honoraire leden werd er gezocht naar personen met aanzien. Een van de belangrijkste leden werd admiraal jhr. Jan Hendrik van Kinsbergen (1735-1819). Deze bewogen filantroop heeft veel betekend voor de Arnhemse tekenschool. Hij werd in 1805 tot erelid van de tekenschool benoemd en in 1813 tot protector.³⁷ Van Kinsbergen liet het genootschap weten dat “niets aangener zal zijn aan mij als Gelderse man, iets tot zoo eene nuttige instituut te contribuieren.”³⁸ Hij steunde het genootschap met ruime giften.³⁹ Naast van Kinsbergens financiële steun aan de tekenschool, verleende de huismeesters van het Burgerweeshuis en het St. Petersgasthuis financiële hulp in de beginperiode van de tekenschool.⁴⁰

En zo werd op 7 maart 1803 de tekenschool *Kunstoefening* opgericht. De school werd gevestigd in de refter van het voormalige *Sint-Catharina Gasthuis* in de Beekstraat te Arnhem. De allereerste tekenleraar aan de tekenschool was de Leidse kunstschilder Hendrik Jan van Amerom (1776-1833). Hij werd de “eerste-teekenmeester.”⁴¹ De andere tekenmeester werd Nijhoff Isaakszoon. In eerste instantie mochten er niet meer dan twaalf leden aan het genootschap verbonden zijn en mochten alleen leden van zestien jaar en ouder toegelaten worden.⁴² Om de jeugd aan te moedigen, zou er daarnaast ook les gegeven worden aan jongens boven de tien jaar tegen een vergoeding van zes gulden per jaar en ook kosteloos aan minvermogende boven de twaalf jaar. De leerlingen van wie de ouders het zich konden veroorloven om lesgeld te betalen werden ‘contribuerend’ genoemd, de leerlingen die het lesgeld niet konden betalen werden de ‘begunstigden’ genoemd. Deze laatstgenoemde leerlingen waren de kinderen van minvermogenden uit Arnhem die werden aangenomen op de tekenschool op aanbeveling van de leden, donateurs en donatrices van het genootschap. Een verdere eis voor de begunstigden was dat ze “goede verwachting met een bewijs van goed gedrag” meekregen.⁴³ De leden, donateurs en donatrices schonken jaarlijks een bijdrage van vijf gulden.⁴⁴

Er werden algemene bepalingen omtrent het tekenen en een reglement van orde opgesteld voor de tekenschool. De school startte met vier tekenklassen; de eerste klasse werd onderwezen in tekenen van omtrekken voornamelijk naar het menselijk figuur, de tweede klasse in het tekenen van schaduwen op handen,

³¹ *Arnhemsche Courant*, 18 november, 1927, 3.

³² Ibid.

³³ Schulte-van Wersch, van, “Beeldende kunst,” 278-279.

³⁴ *Arnhemsche Courant*, 18 november, 1927, 3.

³⁵ Schulte, “Arnhemse kunstschilders in de negentiende eeuw,” 19.

³⁶ Schulte-van Wersch, van, “Beeldende kunst,” 279.

³⁷ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 15.

³⁸ Van Kinsbergen, geciteerd in: Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 15.

³⁹ Van Kinsbergen, geciteerd in: Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 15.

⁴⁰ *Arnhemsche Courant*, 18 november, 1927, 3.

⁴¹ GA, Het genootschap “Kunstoefening”, 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inv.nr. 355.

⁴² Heiningen-de Zoete van, en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14.

⁴³ GA, *Adres-, zak- en jaarboek voor Arnhem en Velp*, 1611 Adresboeken van Arnhem en omgeving, 89.

⁴⁴ Ibid.

voeten en koppen. De derde klasse kreeg onderwijs in het tekenen naar grote koppen, beelden, landschappen, beesten en andere moeilijker figuren. Tevens werd er geoefend in het tekenen met zwart, wit en rood krijt op gekleurd papier en in het wassen met inkt. De vierde klasse richtte zich op het tekenen naar pleister en het kopiëren van meer uitgewerkte tekeningen, bijvoorbeeld naar antieke voorbeelden maar ook naar mannelijk naaktmodel en gekleed vrouwenmodel.⁴⁵ De gipsen modellen en voorbeelden werden aangeschaft bij de Utrechtse kunsthandel Caramelli en voor de prenten gebruikte de school voorbeelden van de gebroeders Brunelli.⁴⁶

Alle leerlingen startte op 7 maart 1803 in de eerste klasse en na een week werden twaalf leerlingen al bevorderd tot een hogere klasse.⁴⁷ En om de leerlingen te stimuleren en aan te moedigen, werd er door de directie besloten om aan elke klasse twee prijzen uit te loven, zowel voor de contribuerende als de begunstigde leerlingen. De eerste openbare prijsuitreiking vond plaats op 27 september 1803 in de *Gasthuiskerk* op de Beekstraat en trok veel belangstelling.⁴⁸

afb. 1 - G. Th. Delemarre, *Gele rijdersplein 2 (gebouw Kunstoefening)*, 1961, foto, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Een jaar na de oprichting van de tekenschool trad de Arnhemse stadsarchitect en tekenaar Roelof Roelofs Viervant (1755-1819) toe tot het bestuur. Hierdoor werd de tekenschool gedurende de wintercursus 1803-1804 verrijkt met de gewenste afdeling bouwkunde. Ten behoeve hiervan werd J.D. van Gorkum als onderwijzer voor deze bouwkundige afdeling aangesteld.⁴⁹ Deze cursus bouwkunde begon met tien leerlingen. De contribuerende leerlingen moesten een contributie betalen van twaalf gulden voor deze cursus bouwkunde, het dubbele bedrag wat de leerlingen van de tekenkunde cursus moesten betalen. Omdat er zich waarschijnlijk steeds meer leerlingen aanmeldden voor de cursussen op de tekenschool werd er in 1804 besloten om een extra onderwijzer tekenkunde aan te stellen naast Van Amerom. Dit werd A. van Laar over wiens achtergrond nog niets bekend is. Vanaf 3 februari 1804 bestond er tevens voor jonge dames boven de achttien jaar de gelegenheid om tekenles te nemen, eenmaal in de week van drie uur 's middags tot halfvijf. In het eerste jaar namen 28 jongedames hieraan deel.

⁴⁵ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14.

⁴⁶ GA, Het genootschap "Kunstoefening", 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inv.nr. 355.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14.

⁴⁹ *Arnhemsche Courant*, 18 november, 1927, 3.

Ter bevordering van het doel van de school besloot het bestuur vanaf 1807 twee keer per week onderwijs te geven in het perspectief aan de leerlingen in de derde en vierde klasse. Voor deze cursus betaalden de contribuerende leerlingen twaalf gulden. Gedurende het hele jaar kregen zij op maandag- en vrijdagmiddag vanaf vijf uur in de middag tot half acht in de avond onderwijs in de tekenkunde, en op de donderdagavond een uur de les in het perspectief, eveneens van Van Amerom.⁵⁰

Door de grote toestroom van leerlingen werd de refter van het *Sint Catharinagasthuis* te klein. In april 1805 verhuisde *Kunstoefening* daarom naar de Mariënburgstraat in Arnhem waar de tekenschool tot 1847 zou blijven.⁵¹ Dat *Kunstoefening* veel betekende voor de stad Arnhem bleek uit het feit dat de tekenschool in hetzelfde jaar een speciaal voor de tekenschool gebouwd pand kreeg op een prominente plek aan het Willemsplein. Hier bevindt het zich vandaag de dag nog steeds (afb. 1).

De tekenschool *Kunstoefening* had een grote invloed op de stimulering van de beeldende kunsten in Arnhem. Een groot aantal schilders, architecten en enkele beeldhouwers hebben hun opleiding gevolgd aan *Kunstoefening* en hebben daarna naam gemaakt als kunstenaar. Zoals eerder vermeld is de tekenschool *Kunstoefening* tenslotte uitgegroeid tot de bekende Hogeschool voor de kunsten ArtEZ.

⁵⁰ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14-18.

⁵¹ Schulte-van Wersch, van, "Beeldende kunst," 279.

Hoofdstuk 1: Van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden naar de Bataafs-Franse tijd

De tekenschool Kunstoefening werd door het Arnhemse tekengenootschap in eerste instantie opgericht om handwerkslieden de mogelijkheid te geven zich te scholen. Al snel kwam er een accentverschuiving in de doelstelling van het genootschap. Om de Arnhemse jeugd aan te moedigen, moest er ook onderwijs gegeven gaan worden aan kinderen, in het bijzonder de kinderen van minvermogenden ouders. Het tekenonderwijs van Kunstoefening ging zich zodoende richten op het scholen en het opvoeden van de armere inwoners van Arnhem. Deze maatschappelijke ambitie van het genootschap Kunstoefening kende een duidelijke voorgeschiedenis; ten tijde van de Bataafs-Franse tijd ontstond er namelijk een sociaal-politiek klimaat waarin er onder andere meer aandacht was voor de minderbedeelden van het land. Bovendien kwam er meer gelijkheid tussen de verschillende sociale-klasse, iets waarvan in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden nog geen sprake was. De Bataafs-Franse tijd bracht voor Nederland cruciale veranderingen op politiek en sociaal gebied. Deze veranderingen maakten de burgeremancipatie mogelijk, waardoor de burgerij meer zeggenschap kreeg en zij hun maatschappelijke ambities konden doorvoeren. Als gevolg hiervan ontstonden er verschillende initiatieven vanuit de burgerij ten behoeve van het armere deel van de bevolking van het land. Dankzij deze burgeremancipatie konden eveneens initiatieven zoals de tekenschool Kunstoefening zich ontplooiën. Dit hoofdstuk biedt een historische context voor hoe de tekenschool Kunstoefening, waar in het bijzonder kinderen van minvermogenden les kregen, tot stand heeft kunnen komen.

1.1 De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden

De Gouden Eeuw was voor Nederland, destijds bekend als de Republiek der Zeven Verenigden Nederlanden, een glorieus periode. Onder het regime van de Oranjes groeide de Republiek uit tot een van de meest machtige en welvarende landen van Europa. De Republiek blonk uit in de handel, politiek, wetenschap en kunst, en daarnaast was zij een militaire grootmacht op zee.⁵² Tegen het einde van de zeventiende eeuw veranderde deze situatie echter volledig. Gedurende de achttiende eeuw was de Republiek in oorlog met Frankrijk en Engeland. Deze oorlogen brachten de natie tot aan de rand van de financiële afgrond.⁵³ In de daaropvolgende jaren verslechterde de economische positie van Nederland alsmaar verder. Op het gebied van nijverheid kreeg het Nederland de grootste klap; er ontstond binnen grote delen van de bevolking werkloosheid en verpaupering, met name in de belangrijke industriesteden als Haarlem en Leiden. Deze situatie leidde bij de bevolking tot een gevoel van onbehagen en er groeide onrust over de positie en toekomst van hun vaderland.⁵⁴

Naast Frankrijk, dat de Republiek overschaduwde, rukte ook de grote mogendheid Engeland op. Zowel Engeland als Frankrijk beschikten over een veel groter economisch vermogen dan de Republiek.⁵⁵

In deze periode van misère was Willem V van Oranje-Nassau (1748-1806) de stadhouder van de Republiek. Willem V was al geen geliefd man; hij werd door velen verantwoordelijk gehouden voor het verval van de Republiek vanwege zijn conservatieve, zwakke en besluiteloze manier van regeren. De stadhouder zou bovendien zichzelf de macht en vertoon hebben toegeëigend van een monarch en samenspannen met een aristocratische regentenklasse die alleen uit was op eigenbelang en het consolideren van de eigen positie. Deze forse kritiek op de stadhouder was afkomstig van een groep ontevreden leden uit de burgerij die meer politieke inspraak eisten. Deze ontevreden burgers noemden zichzelf de patriotten.⁵⁶

De patriotten combineerden oude republikeinse ideeën met de nieuwe verlichte leer waarin de rechten van de mens centraal stonden. Ze maakten zich tot de vertolkers van deze verlichte ideeën, en concentreerden zich vooral op het aspect van het nationalisme en de dienstbaarheid aan maatschappij en vaderland.⁵⁷

⁵² Leeuw, de, "Nederland en de schilderkunst," 7.

⁵³ Kloek en Mijnhardt, 1800, 109.

⁵⁴ Mijnhardt, *Tot Heil van 't menschedom*, 87.

⁵⁵ Leeuw, de, "Nederland en de schilderkunst in de 19de eeuw," 7.

⁵⁶ Grijzenhout, Van Sas en Velema, *Het Bataafse experiment*, 17.

⁵⁷ Kruijthof, "De deugdzame natie," 373.

De patriotten concludeerden dat de Republiek niet meer kon worden gered zonder ingrijpende institutionele hervormingen. De patriotten wilden dus een revolutie.⁵⁸

Zo vormden zich rond 1780 twee kampen in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Allereerst waren er de aanhangers van Willem V genaamd de orangisten. Daartegenover stond de Nederlandse Anti-Oranje Partij van de patriotten. De patriotten gingen zich vurig verzetten tegen het stadhouderschap van Willem V maar daarbij ook tegen het lokaal chauvinisme. Verdeeldheid werd door hen streng veroordeeld.⁵⁹ Het dispuut tussen de orangisten en de patriotten wakkerde ook een nieuw nationaal besef en gevoel aan bij de algehele bevolking van de Republiek. Ze gingen zich steeds meer een burger van het totaal van de Republiek voelen, niet slechts een burger van hun eigen dorp, stad of streek.⁶⁰ Vaderlandsliefde en deugd waren de sleutelwoorden van de patriotten. Liefde hebben voor het vaderland betekende immers verdraagzaamheid en liefde tegenover de medeburger en gehoorzaamheid aan de wetten en het gezag van het land.⁶¹

De patriotten wilden hun opvattingen over het politieke bestuur van Willem V echter met geweld doorvoeren. Hiervoor richtten zij vrijkorpsen op. De patriotten dwongen daarbij verscheidene steden tot het aanstellen van patriottische bestuurders. Willem V voelde zich bedreigd in zijn eigen woonplaats Den Haag waar de aanhang van de patriotten groeide, en vluchtte naar Nijmegen.⁶² Om de orde te herstellen stuurde de koning Frederik Willem II van Pruisen (1744-1797) in 1787 een leger naar de Republiek. Het leger van de koning van Pruisen versloeg de patriotten met gemak. Dit dreef duizenden patriotten buiten de grenzen van de Republiek met een harde repressie als gevolg.⁶³

1.2 De Bataafse Revolutie

Ondertussen groeide de macht van de Fransen in Europa steeds verder. In 1789 begon de Franse Revolutie in Frankrijk, een gebeurtenis waar de patriotten van de Republiek eveneens vurig naar streefden maar waarin zij faalden.

In 1795 trok het Franse Revolutieleger over de bevroren rivieren de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden binnen. De Fransen troffen een verscheurd land dat al meer dan een decennium werd geteisterd door hevige ideologische en politieke conflicten. De Fransen werden door de revolutionairen binnengehaald als een bevrijdingsleger. De Oranjes werden verdreven en Willem V vluchtte naar Engeland. Veel patriotten die in 1787 waren verbannen en uitgeweken, keerden met de komst van de Fransen terug en stichtten samen met hen de Bataafse Republiek. De Nederlandse Revolutie waar de patriotten voor hadden gestreden was realiteit geworden. Deze omwenteling gaf de patriotten een kans om hun vernieuwende ideeën over de politiek en de maatschappij eindelijk in de praktijk te brengen. Het gekwetste nationale besef wat was gegroeid in de achttiende eeuw probeerden ze verwoed te herstellen met veel inzet op politiek, economisch en maatschappelijk gebied. De Fransen 'bevrijders' gaven de revolutionairen dan ook de ruimte om hun eigen oplossingen op hun problemen te vinden.⁶⁴

De jaren 1795 tot en met 1798 vormden een belangrijke fase voor de staatsvorming van de nieuwe Republiek. Op 22 januari 1798 kwam er een staatsgreep die van de voormalige Zeven Provinciën voorgoed een eenheid maakte. De nieuwe natievorming werd niet heel veel later ingevuld en uitgedragen met nieuwe culturele waarden en middelen. De natie was nu gericht op identiteit en vaderlandsgevoel waar de patriotten zo voor hadden gestreden, de rechten van de mens stonden nu eindelijk centraal. De nieuwe Republiek werd gezien als een gedeelde gemeenschap waar iedereen onderdeel van was, zelfs de voormalige vijand de orangisten. In de meeste provincies werden, naar Frans model, verklaringen van rechten van de mens en van de burger opgesteld

⁵⁸ Velema, "Republikeinse democratie," 29.

⁵⁹ Kruithof, "De deugdzame natie," 373-374.

⁶⁰ Reynaerts, "Balanceren op het koord van de geschiedenis," 34.

⁶¹ Kruithof, "De deugdzame natie," 374.

⁶² Vrijkorpsen waren clubs van burgers die zich bewapenden met het doel om in de Republiek de macht over te nemen. Bron: Reynaerts, "Balanceren op het koord van de geschiedenis," 34.

⁶³ Velema, "Republikeinse democratie," 30.

⁶⁴ Velema, "Republikeinse democratie," 31.

en afgekondigd. De oude, conservatieve regenten werden van hun troon gehaald. De burgeremancipatie was hiermee in volle gang.⁶⁵

1.3 Onderwijs: Opvoeden van het volk

Een belangrijke vraag waar de revolutionairen echter mee worstelden was de manier waarop de deugd kon worden opgewekt en in stand gehouden bij de bevolking. Deugdzaamheid was zo'n belangrijk vraagstuk omdat het voortbestaan van republikeinse vrijheid volgens hen afhankelijk was van de bereidheid van de burger om zijn eigenbelang op te offeren aan het algemeen belang door zich deugdzzaam te gedragen.⁶⁶

Om deze burgers te kunnen vormen tot deugdzame burgers werd er in het Bataafse programma veel waarde gehecht aan het onderwijs. Vanaf het midden van de achttiende eeuw was het voor de revolutionairen al duidelijk dat de neergang van de Republiek samenhang met het gebrek aan morele opvoeding. De onderwijs-, en opvoedingsfilosofie van de Verlichting hadden Nederlandse verlichte denkers ervan overtuigd dat deugd wel degelijk aangeleerd kon worden.⁶⁷ Het armere volk werd door de burgerij namelijk gezien als gedegenereerd en enigszins angstaanjagend. Desondanks ging de burgerij ervanuit dat de lagere standen van nut waren voor de economie en bovendien in staat en bereid om te profiteren van een deugdzame beschaving.⁶⁸

In de jaren tachtig van de achttiende eeuw leidde het pessimisme over de bestaande morele toestand van de Republiek en het optimisme over het positieve effect van opvoeding en onderwijs tot de oprichting van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (1784). Het Nut was een initiatief vanuit de burgerij om het Nederlandse onderwijs te verbeteren en vond al spoedig aanhangers in het hele land. De onderwijsplannen van het Nut werden echter pas ingevoerd aan het begin van de Bataafse Republiek en kregen toen ook meer politieke strekking. De burgerschapsvorming door middel van onderwijs werd een belangrijke erfenis van de Bataafse Revolutie wat resulteerde in het eerste *Ministerie van Onderwijs* in Europa, het *Agentschap voor Nationale Opvoeding* in 1798. Aan het begin van de negentiende eeuw, toen de inwoners van de nieuwe republiek gedesillusionneerd begonnen te raken over verschillende aspecten van de revolutie, gingen de onderwijshervormingen gewoon door.⁶⁹

1.4 Lodewijk Napoleon

De Bataafse Republiek was zonder hulp van de Fransen niet mogelijk geweest. De Fransen hadden veel bijgedragen aan deze nieuwe natie.⁷⁰ Deze invloed had ook een minder positieve kant. In de loop der jaren werd de nieuwe Republiek te afhankelijk van de Fransen. De greep van deze 'bevrijders' op de Bataafse Republiek was sterk. Vanaf 1805 ontstond er een toenemende bezorgdheid over het verlies van nationale soevereiniteit die de Bataafse Republiek aan het eind van de achttiende eeuw had ontvangen van de Fransen.⁷¹

Om nog meer controle te krijgen, stuurde Napoleon in 1806 zijn broer Lodewijk Napoleon (1778-1846) naar Nederland als nieuwe koning om op deze manier het land volledig in te lijven bij zijn Napoleontische keizerrijk. De aanwezigheid van Lodewijk Napoleon en zijn invloed op de Republiek was niet alleen maar negatief. In deze periode van Franse bezetting werd Nederland gevormd tot een eenheidstaat. Voor het eerst kreeg het land een grondwet en een vorm van democratie. De Bataafse Republiek werd toen het Koninkrijk van Holland. Onder het bewind van Lodewijk Napoleon kreeg ook het culturele leven in de grotere steden van Nederland een impuls. Naar Frans model zorgde Lodewijk Napoleon voor een reorganisatie van de universiteiten, stichtte hij het *Koninklijke Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten*, de *Koninklijke Bibliotheek* en Koninklijke musea.⁷²

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Velema, "Republikeinse democratie," 52.

⁶⁷ Velema, "Republikeinse democratie," 59.

⁶⁸ Kruithof, "De deugdzame natie," 374.

⁶⁹ Velema, "Republikeinse democratie," 60-62.

⁷⁰ Leeuw, de, "Nederland en de schilderkunst in de 19de eeuw," 7.

⁷¹ Kloek en Mijnhardt, 1800, 385.

⁷² Leeuw, de, "Nederland en de schilderkunst in de 19de eeuw," 7.

In 1813 kwam er uiteindelijk een einde aan de negentien jaar lange durende Franse bezetting van Nederland. Met behulp van de Russen werd Napoleon in Leipzig verslagen. Nederland werd in 1815 omgedoopt tot het Koninkrijk der Nederlanden en werd een constitutionele monarchie.⁷³ De laatste zoon van de weggejaagde stadhouder Willem V binnengehaald als “een vader des vaderlands.”⁷⁴ Prins Willem van Oranje werd door het provisionele stadsbestuur gekozen tot Koning Willem I van het Koninkrijk der Nederlanden.⁷⁵

Onder invloed van verlichte opvattingen was voor de patriotten de samenleving en het volk net zo belangrijk geworden als de staat. Naast een nieuwe regeringsvorm kon een nieuwe, verbeterde samenleving alleen maar gerealiseerd worden door de maatschappij en dus het volk te veranderen.

De nieuwe Republiek was een gedeelde gemeenschap waar iedereen onderdeel van was. Om het arme volk, dat volgens de revolutionairen wat deugdzaamheid betreft, nog achterliep te beschaven werd de oplossing gezocht in het onderwijs. Het republicaniseren van de Bataven was dus zowel politiek als maatschappelijk en cultureel een groot project waarbij onderwijs werd beschouwd als een uiterst belangrijk middel om de gestelde doelen te bereiken.⁷⁶ De sociaal-politieke omwenteling in de Bataafse Republiek en de waarde die werd gehecht aan het onderwijs om het volk deugdzaam te maken ten behoeve van de nieuwe samenleving gaven voor burgers als Steven van Bronkhorst de mogelijkheid om tekenscholen zoals *Kunstoefening* op te richten met als doel de minderbedeelden te scholen in de tekenkunst.

⁷³ Rooy, de, *Republiek van rivaliteiten*, 15-21.

⁷⁴ Geciteerd in Grijzenhout, Velema en Van Sas, *Het Bataafse experiment*, 17.

⁷⁵ Grijzenhout, Velema en Van Sas, *Het Bataafse experiment*, 17.

⁷⁶ Grijzenhout, Velema en Van Sas, *Het Bataafse experiment*, 20.

Hoofdstuk 2: De Nederlandse genootschapsbeweging

De historische en sociaal-politieke ontwikkelingen zoals besproken in het vorige hoofdstuk waren niet de enige oorzaken die het bestaan van de Arnhemse tekenschool Kunstoefening mogelijk maakten.

Een belangrijk ander aspect om het ontstaan van de tekenschool te begrijpen betreft de achttiende en vroeg negentiende-eeuwse genootschapsbeweging in Nederland. De genootschapsbeweging in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden kwam in een stroomversnelling vanaf het midden van de achttiende eeuw. In de rest van West-Europa waren genootschappen al een veel meer algemeen verschijnsel. In de Republiek werden er echter pas relatief laat initiatieven toe genomen.⁷⁷ Belangrijke oorzaken voor de late opkomst waren het ontbreken van een sterke centrale overheid en een absolute monarchie. In andere Europese landen werden genootschappen vanuit deze centrale machten geïnstitutionaliseerd en gesteund.⁷⁸ In de tweede helft van de achttiende eeuw ontwikkelden de genootschappen in de Republiek zich echter in een rap tempo.

Zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, stond de achttiende eeuw voor de Republiek in het teken van grote politieke, maatschappelijke en culturele veranderingen. Deze veranderingen waren van grote invloed op de mentaliteitsverandering van de burgerij en ook op de vorming van genootschappen zoals Kunstoefening.⁷⁹

2.1 Het ontstaan van Nederlandse genootschappen

Volgens Mijnhardt staan de ideeën van de Verlichting aan de basis van het ontstaan van de Nederlandse genootschappen waarbinnen het burgeremancipatie proces zich voltrok. De spreiding van spectatoriale boodschappen die uiterst populair waren in de achttiende eeuw, hadden een grote invloed hierop. De spectatoriale tijdschriften waren periodieken die ideeën over de natuurlijke sociabiliteit van de mens verspreidden. Ten gevolge hiervan ontstond er de overtuiging dat de burger alleen in vrijwillige aaneensluiting in een vriendenkring, gezelschap en genootschap de basis kon leggen voor kennis, deugd en geluk.⁸⁰ Kennis en deugd waren uiterst belangrijke maatstaven voor de verlichte denker. De educatieve filosofie van de Engelse Filosoof John Locke (1632-1704), gebundeld in *Some Thoughts Concerning Education* had grote invloed op deze overtuiging. Locke was van mening dat de mens bij geboorte een onbeschreven blad is en daarom vervolmaakt kan worden middels opvoeding.⁸¹ Deugd was hierbij het begin en einddoel van de opvoeding en kennis, in de vorm van lezen, schrijven, en inzicht in geschiedenis en natuurwetenschap, was het hulpmiddel om op het pad der deugd te komen en te blijven. Locke's ideeën werden vanaf het begin van de achttiende eeuw verspreid middels de spectatoriale geschriften en werden gedurende dezelfde eeuw gemeengoed.⁸²

De opvattingen over de vervolmaakbaarheid van de mens zorgden voor een mentaliteitsverandering: de mens was in staat tot verbetering zowel van zichzelf als zijn natuurlijke omgeving. De vervolmaking was dus alleen mogelijk wanneer de burger zich ging laten leiden door deugd en het vergaren van kennis was het middel tot de vervolmaking. Het zwaartepunt van kennis kwam in de achttiende eeuw voornamelijk te liggen op het soort kennis dat de burger tot een dienstbaar en volwaardig lid van de maatschappij zou vormen. Er ontstond daarom een grote belangstelling voor onderwijs en onderwijshervorming waarin deze utilitaire principes ten grondslag lagen.⁸³ Deze mentaliteitsverandering werd volgens Mijnhardt medebepaald door een aantal belangrijke gebeurtenissen in de achttiende eeuw. Mijnhardt stelt dat door het gekwetste gevoel van eigenwaarde en identiteit van het land samen met de de economische achteruitgang en de achterstand met de rest van Europa, het gevoel van nationalisme toenam. Vanuit de patriotten ontstond een behoefte aan herleving van de nationale identiteit van de Republiek. Ten gevolge hiervan vormde zich een nieuwe interesse voor alles

⁷⁷ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 103.

⁷⁸ Martis, *Voor de kunst en voor de nijverheid*, 27.

⁷⁹ Mijnhardt, "Het Nederlandse genootschap," 79-80.

⁸⁰ Hanou, *Sluier van Isis*, 48.

⁸¹ De kerngedachte in Locke's educatieve filosofie was het idee van de *tabula rasa*. In: Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 50.

⁸² Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 50.

⁸³ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 54.

wat met het vaderland te maken had, zoals de vaderlandse letterkunde en de geschiedenis van de Republiek.⁸⁴ Ten tweede groeide in de achttiende eeuw het lezerspubliek aanzienlijk. Deze groei gaf een impuls aan de productie van Nederlandstalige lectuur, vertalingen van internationale literatuur naar het Nederlands, en van Nederlandstalige tijdschriften.⁸⁵ En de laatste en niet minst belangrijke oorzaak voor de snelle groei van genootschappen in Nederland was volgens Mijnhardt en Kloek de nieuwe aandacht voor de relaties tussen de mens en zijn omgeving. Bij de meeste genootschappen die in de tweede helft van de achttiende eeuw het culturele leven in de Republiek een ander aanzien gaven, blijkt de sociabiliteit een belangrijke rol te spelen. In contact met elkaar staan door middel van genootschappen zou bijdragen aan de toename van beschaving en deugd van de genootschapslieden en de samenleving als geheel zou daar eveneens de vruchten van kunnen plukken. Mijnhardt en Kloek zijn van mening dat deze dubbele, individuele en maatschappelijke doelstelling van de verlichte denker laat zien hoe de werking van de samenleving samenviel met die van de mens zelf. Door de grote economische achteruitgang die werkloosheid en verpaupering met zich meebracht, nam de zekerheid van een goed bestaan af. In deze barre periode kon men nog geen beroep doen op sociale, maatschappelijke instanties zoals we die nu kennen. Een uitgebreid netwerk van vrienden en relaties was zodoende onmisbaar.⁸⁶

De verlichte spectatoriale boodschappen moedigden de burger aan om zich te verzamelen in kleine besloten gezelschappen met familie, een vriendenkring, in een gezelschap of in een genootschap. Een genootschap of gezelschap was voor de burger een ideale omgeving waarin kennis kon worden verworven, manieren konden worden bijgeschaafd en deugdzaamheid kon worden bevorderd om daarmee zijn taak in de samenleving te kunnen vervullen.⁸⁷ Voor de meeste genootschappen opgericht in de tweede helft van de achttiende eeuw blijkt de kerngedachte van de natuurlijke sociabiliteit steeds een rol op de achtergrond te spelen.⁸⁸

2.2 Publieksgenootschappen

Vanuit de verlichte ideeën over de volmaakbaarheid van de mens, het belang van deugd, kennis en de sociabiliteit om deugd en kennis te vergaren vormden er zich dus verschillende soorten genootschappen en maatschappijen in de tweede helft van de achttiende eeuw.⁸⁹ In een kleine en besloten gemeenschap kon de burger nu samen met gelijkgezinden en vrienden de deugd beoefenen en zijn natuurlijke vermogens ontwikkelen met behulp van beschavende wetenschappen als natuurkunde, wiskunde, letteren, geschiedenis en algemene zedenkunde. Binnen dit prepolitieke emancipatie-ideaal waren genootschappen van geformaliseerde en geïnstitutionaliseerde aard. De leden kwamen voornamelijk uit de middengroepen en de vrije beroepen zonder enige politieke invloed.⁹⁰ Het was dus voornamelijk de burgerij van de Republiek die de kleine, besloten, informele en apolitieke genootschappen oprichtte. Zoals Mijnhardt beschreef, waren de genootschappen aanvankelijk niet politiek gericht, ze functioneerden geheel los van de overheid en de stedelijke besturen. Sommigen konden wel een goede verhouding hebben met het bestuur van de stad, maar daar bleef het ook bij.⁹¹ Door het ontbreken van een centrale monarchie of overheid, ontbrak het in de Republiek ook aan een politiek middelpunt. Daarnaast bestond er geen actieve cultuurpolitiek van stadhouders. Kunst, cultuur en wetenschap werden in de steden, de politieke kernen van de Republiek, niet of nauwelijks als overheidszaken beschouwd.⁹² Maar door de achteruitgang in hun Republiek had de burgerij nu meer behoefte aan informele discussieclubs om van gedachten te kunnen wisselen over onderwerpen als de economie, politiek, de maatschappij, literatuur, kunst en dichtkunst.⁹³

⁸⁴ Mijnhardt, "Het Nederlandse genootschap," 80.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Kloek en Mijnhardt, 1800, 110-111.

⁸⁷ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 55.

⁸⁸ Kloek en Mijnhardt, 1800, 111.

⁸⁹ Berg, van den, "Sociabiliteit, genootschappelijkheid en orale cultus," 154.

⁹⁰ Hanou, *Sluier van Isis*, 48.

⁹¹ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 103.

⁹² Mijnhardt, "Het Nederlandse genootschap," 79.

⁹³ Kloek en Mijnhardt, 1800, 110.

Het publieksgenootschap kwam voort uit de verlichte publiekssociabiliteit. Dit genootschapstype ontstond in de eerste helft van de achttiende eeuw maar bloeide op in de tweede helft. Belangrijk bij de publieksgenootschappen waren de behoeften aan gezelligheid en het sociale verkeer binnen een nieuw cultureel publiek. Dergelijk publiek was gedeeltelijk wetenschappelijk gevormd en kenmerkte zich door een algemene intellectuele belangstelling. Het publieksgenootschap was naar binnen gericht en opereerde op lokaal niveau, los van de staat. Het waren voornamelijk plaatselijke dicht-, natuurkundige, letterkundige en tekengenootschappen zoals *Kunstoefening* die zich in eerste instantie manifesteerden. *Kunstoefening* kan in zijn beginfase daarom gezien worden als een publieksgenootschap waar de genootschapsleden de mogelijkheid kregen om te kunnen oefenen in de tekenkunst.⁹⁴

Het publieksgenootschap vervulde tal van functies die voortkwamen uit nieuwe verlichte ideeën over de traditionele sociabiliteitsidealen. De verlichte ideeën over opvoeding, deugd, maatschappelijk nut en onderwijs vormden de leidraad voor hun eigen morele opvoeding.⁹⁵ Bij bijna alle publieksgenootschappen die ontstonden vanaf 1770, bestond de overgrote meerderheid van de leden uit beoefenaars van vrije beroepen zoals ambachtsbazen en kleine kooplieden en renteniers. Dit waren mensen uit de burgerij die tot dan toe geen inspraak hadden in de politieke organisatie van de Republiek. Daarnaast was kenmerkend aan deze genootschappen dat onder de leden veel dissenters (andersdenkenden) waren. Volgens Kloek en Mijnhardt lijkt het er op dat deze burgers, die van de officiële samenleving van de oude Republiek uitgesloten waren, met hun genootschappen nieuwe omgevingen hebben gevormd waarbinnen de gewenste maatschappelijke gelijkheid zich kon manifesteren.⁹⁶ Want van een sociale hiërarchie was er bij de publieksgenootschappen geen sprake. De leden waren in principe gelijk. Het bekleden van bestuursfuncties was doorgaans dan ook niet aan een stand gebonden.⁹⁷

2.3 Reformistische genootschappen

De door Mijnhardt en Kloek getypeerde reformistische genootschappen vormden zich vanuit het voorheen, in publieksgenootschappen geprivatiseerde, burgerlijke emancipatie-ideaal.⁹⁸ Deze genootschappen hadden een soortgelijk publiek als de publieksgenootschappen. Maar waar de verlichte ideeën over opvoeding, deugd, maatschappelijk nut en onderwijs die in de publieksgenootschappen alleen leidraad waren voor hun eigen morele opvoeding, golden deze ideeën voor de reformistische genootschappen juist als norm voor de gehele samenleving.⁹⁹ De reformistische genootschappen hadden maatschappelijke hervormingen hoog in het vaandel staan.¹⁰⁰ Zij hechten niet alleen waarden aan de didactische en utilitaire tendens van de Verlichting maar droegen gezamenlijk een gevoel van maatschappelijke verantwoordelijkheid voor de individuele burger. Het reformistische genootschap legde zich daarbij nadrukkelijk toe op verbeteringen in eigen streek of stad.¹⁰¹

Aan het einde van de achttiende eeuw, nog ten tijde van de oude Republiek, waren er verschillende reformistische genootschappen ontstaan met een educatief of menslievend doel. De meest bekende van dit type waren de *Oeconomische Tak* (1777) en de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.¹⁰² De *Oeconomische Tak* bestond uit een gemengd gezelschap van zowel burgerij als regenten en was gericht op het verbeteren van de welvaartspolitiek in de Republiek.¹⁰³ De verlichte burger was er immers van overtuigd dat een nieuwe welvaartspolitiek, gedragen door reformistische genootschappen, de neergaande Republiek uit het verval zou kunnen halen. Maar de gevolgen van de radicale tegenstellingen in de visies van de regenten en de burgerij op de toekomst van de Republiek deed de *Oeconomische Tak* al snel falen. Een deel van de middengroep besloot nu

⁹⁴ Martis, *Voor de kunst en voor de nijverheid*, 27-28.

⁹⁵ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 75-76.

⁹⁶ Kloek en Mijnhardt, *1800*, 116.

⁹⁷ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 103.

⁹⁸ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 103-108.

⁹⁹ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 76.

¹⁰⁰ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 107.

¹⁰¹ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 58.

¹⁰² Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 78.

¹⁰³ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 109.

zelf zorg te gaan dragen voor de welvaart van de Republiek, zonder in het bezit te zijn van enige politieke macht. Hieruit voort kwam het in 1784 opgerichte reformistische genootschap *Maatschappij tot Nut van 't algemeen* ofwel 't Nut. Het genootschap zette zich vooral in voor het onderwijs in het land.¹⁰⁴

2.4 Politieke genootschappen

Volgens Mijnhardt en Kloek heerste in de achttiende eeuw de opvatting dat een genootschap fungeerde als een besloten microkosmos van beschaving en deugd.¹⁰⁵ Het politieke gedrag binnen het genootschap werd gezien als rolmodel voor de wereld buiten het genootschap. Hierin was de voorwaarde dat de idealen van de natuurlijke sociabiliteit van de mens vanuit het genootschap verspreiding zouden vinden in de buitenwereld om zo een goed functionerende samenleving te bewerkstelligen. De revolutie van de patriotten in 1789 was een eerste poging om deze idealen langs deels een politieke weg te realiseren.¹⁰⁶ De patriotten richtten zich tegen de bestaande staatsvorm die zij wilden omvormen.¹⁰⁷ Genootschappen bleken een ideaal middel om deze politieke boodschap uit te dragen en daarbij was volgens Mijnhardt en Kloek ook een vierde generatie in de vormen van genootschappen geboren: het politieke genootschap.¹⁰⁸ Een dergelijk politiek genootschap werd ook door Steven van Bronkhorst opgericht in 1785, waar in hoofdstuk vier verder over wordt uitgebreid.

2.5 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Zoals gezegd was *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* de eerste nationale organisatie die was opgericht vanuit het initiatief van de burgerij.¹⁰⁹ Het eerste departement werd gesticht op 16 november 1784 in Edam en droeg de naam *Genootschap van Kunsten en Wetenschappen tot Nut van 't Algemeen*.¹¹⁰

De hoofdovertuiging bij dit reformistische genootschap was, het verlichte idee dat opvoeding en onderwijs essentiële middelen waren om de lagere sociale groepen inzichten en vaardigheden te geven die hen tot nuttige en deugdzame mensen van de samenleving zouden maken. Al opgevoed en onderricht kon volgens 't Nut de gewone burger actief deelnemen in de economische sectoren waar het aan geschoolde arbeiders ontbrak.¹¹¹ De bevordering van deugd door middel van opvoeding en onderwijs zou een einde kunnen maken aan de economische stagnatie. De Nutsleden zagen de zedenloosheid als een van de oorzaken van de achteruitgang van de Republiek. Deugd leidde immers tot geluk en welvaart en voor diegenen die het pad der deugd niet wilden volgen bestond er de kans dat zij zouden worden getroffen door verpaupering, ziektes of rampen.¹¹²

Met de oprichting van het eerste departement kende 't Nut vooral aanhangers vanuit de patriottistische kringen. Het nationalisme van de patriotten kwam dan ook sterk terug in de idealen van 't Nut. Het nationalisme van 't Nut was echter vooral gericht op het doel om de onvermogen landgenoten tot nuttige en brave staatsburgers te vormen. Samen met de andere bestaande genootschappen deelden 't Nut de visie over volksverlichting, onderwijsverbetering en samenwerking als grondslag voor vooruitgang. Verdeeldheid werd door de Nutsleden, net als door de patriotten, streng veroordeeld.¹¹³ 't Nut werd zo de vertegenwoordiger van een nieuw cultuur- en beschavingsideaal waarmee de genootschapsbeweging in de achttiende eeuw een begin had gemaakt.¹¹⁴ Het was echter nieuw dat een organisatie als 't Nut het niet alleen bij plannen bedenken wilden laten, maar ook op eigen gezag de verantwoordelijkheid wilden dragen voor de welvaart van de

¹⁰⁴ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 110.

¹⁰⁵ Kloek en Mijnhardt, 1800, 114.

¹⁰⁶ Kloek en Mijnhardt, 1800, 123.

¹⁰⁷ Hanou, *Sluier van Isis*, 49.

¹⁰⁸ Kloek en Mijnhardt, 1800, 123.

¹⁰⁹ Kruithof, "De deugdzame natie," 374.

¹¹⁰ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 259.

¹¹¹ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 111.

¹¹² Kruithof, "De deugdzame natie," 372-373.

¹¹³ Kruithof, "De deugdzame natie," 374.

¹¹⁴ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 259.

samenleving en de maatschappelijke problemen. Dit stond in groot contrast met de starre structuur en samenleving van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.¹¹⁵

Door de politieke ontwikkelingen vanaf 1795 en de liberale denkwijze, mocht 't Nut zich al snel in een grote aanhang verheugen.¹¹⁶ 't Nut was de eerste poging van de niet-politieke macht bezittende middengroepen om in concurrentie met de overheid verantwoordelijkheid te nemen voor het aanpakken van maatschappelijke problemen door openlijke hervormingsplannen te presenteren.¹¹⁷ Dit was burgeremancipatie bij uitstek.

Het grote ideaal van 't Nut was de verspreiding van verlichte kennis onder alle bevolkingsgroepen.¹¹⁸ Ze probeerden met hun hervormingsvoorstellen en het geven van beter onderwijs iets te doen tegen de economische neergang van de Staat.¹¹⁹ Daarnaast fungeerde 't Nut als een plek voor de maatschappelijke bovenlaag die nieuwe cultuurpolitiek en economische idealen wensten. Veel politieke patriotten als Steven van Bronkhorst werden leden van deze maatschappij. 't Nut heeft in de jaren 1780-1787 en daarna een belangrijke bijdrage geleverd aan de politisering van Nederland.¹²⁰ *Kunstoefening* lijkt op een kleine schaal een soort verlengstuk te zijn van 't Nut omdat het genootschap zich door middel van het tekenonderwijs tevens ging inzetten voor de maatschappelijke onderlaag van Arnhem.

2.6 't Nut en de Kunsten

In het gepropageerde beschavingsideaal van 't Nut ontstond er vanaf 1795 een nieuwe visie op het nut van kunsten en wetenschappen in de Republiek.¹²¹ Als gevolg hiervan openden deze organisatie vanaf 1800 enkele tekenscholen waar ambachtslieden in de avonduren tekenonderwijs genoten vanuit de gedachte dat kunst een positieve invloed zou hebben op de vorming van deugd.¹²² Het onderwijs op de tekenscholen werd echter door 't Nut als vervolgonderwijs gezien. Bovendien betrof het voornamelijk departementale initiatieven. De eerste Nutstekenschool werd in 1800 door het departement in Deventer opgericht. In de loop van de negentiende eeuw zouden er uiteindelijk door meer dan vijftig departementen tekenscholen worden opgericht. Naast de tekenscholen, richtte 't Nut ook privé-tekeninstituten op. Deze scholen waren niet bestemd voor het gewone volk maar waren in eerste instantie bedoeld voor kinderen van Nutsleden en van burgers die het zich financieel konden permitteren maar niet bemiddeld genoeg waren om huisonderwijs te betalen. Deze privé-tekeninstituten waren nieuw en kwamen voort uit een aristocratische traditie waarin het tekenen als een belangrijk opvoedingsmiddel werd gezien. Mede door de inspanningen van 't Nut bestond er voor de minderbedeelden de mogelijkheid om aan armenscholen lager onderwijs te volgen; het vak tekenen hoorde daar niet bij. Deze bevolkingsgroep kreeg echter wel steeds meer mogelijkheden om gratis tekenonderwijs te volgen als vervolgonderwijs.¹²³

2.7 Kunstgenootschappen

Door het ontbreken van een centrale macht kwamen kunstgenootschappen, net als de andere genootschappen, pas laat op gang in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.¹²⁴ De stadhouders van de Republiek hadden nooit veel belangstelling getoond voor de kunst. Toen er met de vorming van de Bataafse Republiek eindelijk een centrale overheid ontstond kwam het culturele leven van Nederland ook in beweging. En zo ontstond de situatie tegen het einde van de achttiende eeuw dat er in de meeste grotere plaatsten van de nieuwe Republiek wel een kunstgenootschap zoals *Kunstoefening* was te vinden.¹²⁵

¹¹⁵ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 264.

¹¹⁶ Kruithof, "De deugdame natie," 372.

¹¹⁷ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 111.

¹¹⁸ Kloek en Mijnhardt, *1800*, 122.

¹¹⁹ Hanou, *Sluier van Isis*, 48-49.

¹²⁰ Kloek en Mijnhardt, *1800*, 123.

¹²¹ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 271.

¹²² Hoogenboom, "Kunstpolitiek 1795-1848," 20.

¹²³ Martis, *Voor de kunst*, 31-32.

¹²⁴ Martis, *Voor de kunst*, 27.

¹²⁵ Hoogenboom, "Kunstpolitiek 1795-1848," 12.

In de zeventiende eeuw bestonden er al kunstgenootschappen maar in een andere vorm en voor een specifiek publiek. Deze kunstgenootschappen waren namelijk gevormd door beeldende kunstenaars die zich hadden afgezonderd van de oude gilden. Vanuit deze kunstgenootschappen werden door de kunstenaars tekenacademies opgezet ter aanvulling van de ambachtelijke opleiding zoals die in een atelier werd gegeven. De tekenacademies boden zodoende het tekenen naar levend model en naar afgietsels van klassieke beelden. Verder bestond er op de tekenacademies ook de mogelijkheid voor de kunstenaars om theoretische onderwerpen als compositie, perspectiefleer en anatomie te bestuderen.¹²⁶ Dergelijke tekenacademies behoorden tot de genootschapstraditie die zo typerend was voor de achttiende eeuw.¹²⁷ Aan het einde van de achttiende eeuw was zeker de helft van alle beeldende kunstenaars lid of zij hadden contact met een kunstgenootschap of een academie. Maar in de loop van de achttiende eeuw traden er naast de beroepskunstenaars ook vele amateurs en kunstliefhebbers toe tot de academies.¹²⁸ Als gevolg hiervan werden er kunst- en tekengenootschappen opgericht die een overgang vormden tussen de traditionele kunstacademies en het publieksgenootschap. Bij deze nieuwe kunst- en tekengenootschappen namen het culturele publiek, de liefhebbers en amateurs het initiatief.¹²⁹ Dergelijke kunstgenootschappen werden ook altijd op lokaal niveau georganiseerd.¹³⁰

De Kunst- en tekengenootschappen die werden opgericht door liefhebbers en amateurs maakten een onderscheid tussen werkende leden die daadwerkelijk oefenden in de kunsten, en de donerende leden die het geld inbrachten. Inkomsten van de donerende leden werden gebruikt voor de huur van een zaal, modellen en voor het uitgeven van werken waarin de verhandelingen waren opgenomen. De liefhebbers en amateurs kregen les van professionele kunstenaars die hier tevens voor werden betaald.¹³¹

Het tekenen naar naaktmodel werd gezien als het hoogst haalbare ideaal maar hiervoor moest eerst gestudeerd worden naar voorbeelden op papier. De tekenmethoden werden overgenomen van de Parijse *Académie Royale*. Allereerst leerden de leerlingen hoe onderdelen van het menselijk lichaam getekend moesten worden, vervolgens werd het gehele lichaam getekend naar getekende voorbeelden (afb. 2,3). Na de anatomie van het menselijk lichaam, kwamen de gipsbeelden aan bod in de vorm van afgietsels naar klassieke voorbeelden. Na dit leerproces te hebben doorlopen was men klaar om te teken naar het naaktmodel.¹³² Dat er werd getekend naar naaktmodel was één van de redenen waarom vrouwen tot laat in de negentiende eeuw niet werden toegelaten op de tekengenootschappen en tekenscholen, enkele uitzonderingen daargelaten zoals later zal blijken bij het tekengenootschap *Kunstoefening*.¹³³

Hoewel de kunst- en tekengenootschappen een eenzijdige sekseverdeling kenden, was het sociaal gezien relatief gevarieerd onder de leden. Zoals bij de meeste kunst- en tekengenootschappen destijds waren de liefhebbers grotendeels mannen afkomstig uit de burgerij. Zij moesten echter geschoold worden door professionele kunstenaars en deze waren vaak van lagere komaf.¹³⁴ Als gevolg hiervan werden de kunst- en tekengenootschappen ontmoetingsplaatsen van verschillende standen en waren de sociale verschillen even niet van belang.¹³⁵

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Tas, van der, *Kunst als roeping en beroep*, 129.

¹²⁸ Hoogenboom, "Kunstpolitiek 1795-1848," 12.

¹²⁹ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 102.

¹³⁰ Hoogenboom, "Kunstpolitiek 1795-1848," 12.

¹³¹ Kloek en Mijnhardt, *1800*, 530.

¹³² Tas, van der, *Kunst als roeping en beroep*, 129.

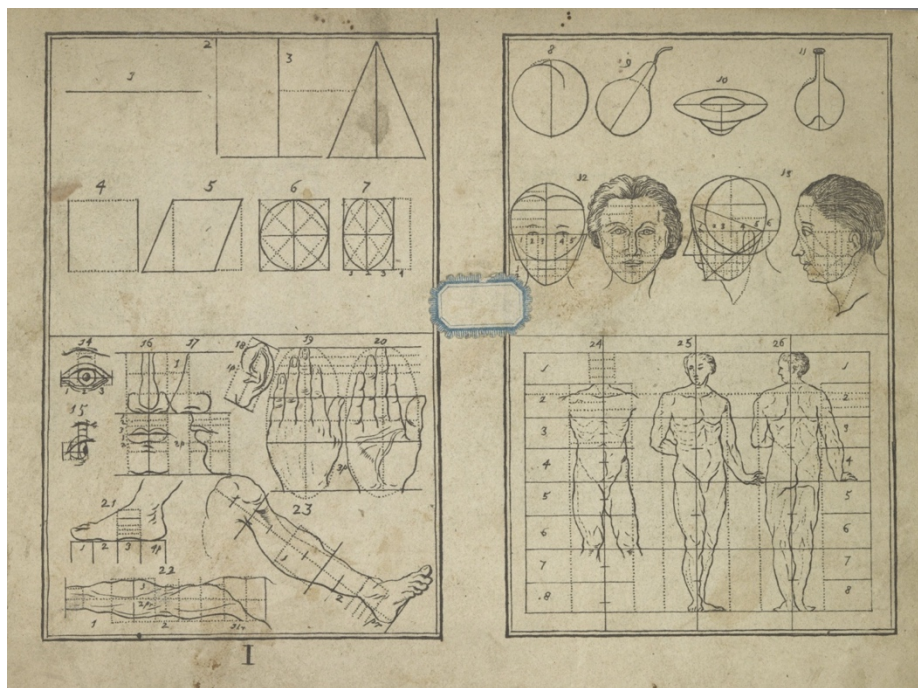
¹³³ Livestro-Nieuwehuis, *Jordanus Hoorn*, 109.

¹³⁴ Kloek en Mijnhardt, *1800*, 530-531.

¹³⁵ Ibid.

afb. 2 - Anoniem, *Eerste beginselen der tekenkunst: armen en handen*, 1787-1833, ets, h 73mm x b 145mm, Rijksmuseum Amsterdam.

afb. 3 - Anoniem, *Eerste beginselen der tekenkunst: diverse lichaamsdelen*, 1787-1833, ets, h 150mm x b 200mm, Rijksmuseum Amsterdam.

2.8 Kunstgenootschappen met een maatschappelijk doel

Deze kunst- en tekengenootschappen en academies die in de achttiende eeuw werden opgericht hadden ook een maatschappelijke functie. Allereerst dienden ze ter verbetering van het culturele klimaat; het kunstonderwijs kon de verstarde cultuur van de Republiek weer allereerst te geven. Door het kunstonderwijs werd het mogelijk geacht de kunst weer uit haar verval omhoog te halen.¹³⁶ Vanwege het nieuwe nationale besef bestond er namelijk de behoefte om de eigen vaderlandse schilderkunst van de Gouden Eeuw, die beschouwd werd als het glorieperk van de Republiek, te doen herleven. Tegelijkertijd was er de wens vanuit deze kunst- en tekengenootschappen om het tekenonderwijs, dat niet alleen voor de kunsten, maar ook voor tal van ambachten van grote betekenis was, te vernieuwen. Het nieuwe tekenonderwijs zou een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het herstel van de stagnerende economie van het vaderland.¹³⁷ Zo werden op initiatief van verscheidene kunst- en tekengenootschappen tekenscholen opgericht om de ambachtsman de kans te geven zich te bekwamen in de kunsten. Tekenonderwijs werd, naast de waardering van de tekenkunst als een eerbiedig tijdverdrijf, namelijk ook belangrijk gevonden voor het nut van beroepsonderwijs. Het leren tekenen zorgde voor het ontwikkelen van het esthetisch inzicht van de ambachtslieden. Dit zou tot gevolg kunnen hebben dat de ambachtslieden mooiere en betere producten konden gaan produceren wat de positie van de Nederlandse nijverheid zou kunnen versterken.¹³⁸ Ook zou het tekenonderwijs bijdragen aan een beter inzicht in morele waarden zodat het volk een deugdzaam en beschaafd leven zou gaan leiden.¹³⁹

¹³⁶ Tas, van der, *Kunst als roeping en beroep*, 128.

¹³⁷ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 102-103.

¹³⁸ Tilborgh, van en Hoogenboom, *Tekenen Destijds*, 48-49.

¹³⁹ Klarenbeek, *Penseelprinsessen en Broodschilderessen*, 27.

Hoofdstuk 3: Tekenscholen in de Bataafs-Franse tijd

Met de komst van de Fransen in 1795 en de overgang naar de Bataafse Republiek kwam het al snel ter sprake dat de kunsten en wetenschappen tot het domein van de landelijke regering moesten gaan behoren, ten minste in de context van het kunstonderwijs, van een algemeen kunstbeleid was destijds nog geen sprake.¹⁴⁰

Tijdens de Nationale Vergadering op 17 april 1796 werd door de commissie besloten dat de bevordering van kunst en wetenschappen overgelaten moest worden aan de provinciale en plaatselijke overheden.¹⁴¹

Pleidooien voor richtlijnen in het nationale onderwijs in de nieuwe Republiek ter bevordering van burgerdeugd en republikeinse vrijheid kregen veel aandacht in het parlement.¹⁴² In mei 1797 werd tijdens de Nationale Vergadering in een debat over de toekomst van het nationale onderwijs duidelijk dat men onderwijs noodzakelijk achtte voor het volk. Het hieruit voortkomende nieuwe beleid diende ervoor te zorgen dat elke burger kon en mocht delen in het maatschappelijk geluk, “en elk voor zich oogsten, zoo wel als bevoorderen, het edel vryheids gevoel.”¹⁴³ Dit beleid kon bereikt worden door het volgen van onderwijs.¹⁴⁴

3.1 Kunstonderwijs en de overheid

Zoals vastgesteld in de *Nationale Vergadering* van 1796, lag in het begin van de negentiende eeuw de financiering van en de controle op het kunstonderwijs, met uitzondering van het hoger onderwijs, bij de gemeenten. De gemeenten in de Bataafs-Franse tijd steunden meestal de plaatselijke initiatieven van de burgerij. Er bestond namelijk een nauwe samenhang tussen het gemeentelijk bestuur en de plaatselijke burgerlijke elite die het onderwijs als middel van sociale zorg beschouwden, zoals dit ook het geval was bij het tekengenootschap *Kunstoefening*.¹⁴⁵

Het vorige hoofdstuk bracht in beeld hoe ook organisaties als ‘*t Nut* in de eerste helft van de negentiende eeuw stimulerend werkten op het ontstaan van kunst- en technisch onderwijs, ook met het oog op het bevorderen van de nijverheid in de Republiek. Om het doel van zedelijke en materiële verheffing te bereiken legde ‘*t Nut* zich toe op het theoretisch avondonderwijs. Aanvankelijk had het tekenonderwijs dus vooral de belangstelling van ‘*t Nut* die zich richtte op het lager onderwijs, de kweekscholen en de tekenscholen.¹⁴⁶ Rond 1800 had bijna elke stad van betekenis wel een kunstopleiding of een tekenschool.

Rond deze periode begon ook binnen de tekengenootschappen het onderwijs een steeds belangrijkere rol te spelen. Zoals eerder benoemd kwamen de nieuw opgerichte tekenscholen dan ook vaak voort of waren verbonden aan een kunstgenootschap. Het tekengenootschap *Kunstoefening* was dus met het oprichten van een tekenschool geen uitzondering. De tekenscholen bleven, omdat ze werden opgericht vanuit de lokale burgerij, een particulier initiatief.¹⁴⁷

3.2 Tekenscholen ontstaan vanuit kunstgenootschappen

De tekenscholen die werden gevormd uit de door burgerij opgerichte kunst- en tekengenootschappen boden aan jonge handwerkslieden die overdag een praktisch beroep uitoefenden theoretisch avondonderwijs aan.¹⁴⁸ Daarnaast was het niet uitzonderlijk dat ook de elite hun kinderen stuurde naar de school om hen de eerste beginselen in de tekenkunst te leren. Dit gebeurde echter vanuit het oude aristocratische opvoedingsideaal.¹⁴⁹ Deze jongens uit de betere stand hadden zo de mogelijkheid om overdag de tekenlessen te volgen.¹⁵⁰

¹⁴⁰ Kloek en Mijnhardt, 1800, 532-533.

¹⁴¹ Hoogenboom, “Kunstpolitiek 1795-1848,” 17.

¹⁴² Velema, “Republikeinse democratie,” 61.

¹⁴³ J.B. Bicker, Geciteerd in Velema, “Republikeinse democratie,” 61.

¹⁴⁴ Velema, “Republikeinse democratie,” 61.

¹⁴⁵ Martis, “Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs,” 82.

¹⁴⁶ Martis, “Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs,” 82-83.

¹⁴⁷ Giersbergen, van, ‘*De kunst is geheel en al bijzaak*,’ 130.

¹⁴⁸ Martis, *Voor de kunst*, 59.

¹⁴⁹ Giersbergen, van, ‘*De kunst is geheel en al bijzaak*,’ 138.

¹⁵⁰ Giersbergen, van, ‘*De kunst is geheel en al bijzaak*,’ 148.

Binnen sommige lokale tekenscholen ging vanaf 1800 naast het tekenonderwijs, ook het bouwkundig onderwijs een belangrijke en grote rol spelen. Dergelijke tekenscholen werden een opleiding die bestemd was voor zowel toekomstige kunstenaars als voor de ambachtslieden. Voor de stagnerende economie in de Bataafs-Franse tijd waren opgeleide ambachtslieden immers hard nodig. Op deze tekenscholen bestond het onderwijs daarom uit twee afdelingen: de handtekenkunde en de bouwkunde. Het bouwkundig onderwijs bestond uit het tekenen en toepassen van de vijf orden van de architectuur, de grondbeginselen van meetkunde, het tekenen van opstallen en doorsneden met toepassing van perspectief en het tekenen van plattegronden.¹⁵¹

Het handtekenen werd volgens de, in hoofdstuk twee besproken, Franse methode van de *Académie Royale* gegeven en was bedoeld om te oefenen in de kunstzinnige zijde van het beroep.¹⁵² Het onderwijs in de tekenkunde was onderverdeeld in vier klassen en geordend naar moeilijkheidsgraad. Het tekenen naar (mannelijk) naaktmodel bleef het einddoel van het tekenonderwijs. Dit kwam echter alleen voor bij grotere instellingen of bij tekenscholen die voortgekomen waren uit tekengenootschappen waar plaatselijke liefhebbers en kunstenaars tegelijk tekenles kregen.¹⁵³ Omdat de tekenkunst een onmisbaar middel was voor beroepsuitoefening in de nijverheid en daarom een gemeenschappelijke factor voor diegenen die hun beroep daarin zochten, stond het tekenen centraal op de tekenscholen. De tekenkunst was het middel om een werkstuk te visualiseren voordat het daadwerkelijk werd vervaardigd.¹⁵⁴

Op de kleine tekenscholen werd het onderwijs gegeven door één docent. Bij wat grotere instellingen waren er meestal twee leraren aan verbonden waarvan er één het handtekenen en de ander het bouwkundig tekenen verzorgde. De docenten waren vaak plaatselijke kunstschilders, (stads)architecten of meestertimmerlieden.¹⁵⁵ In hoofdstuk vier zal blijken dat dit ook gold voor de docenten op de tekenschool *Kunstoefening*.

Tekenscholen zoals *Kunstoefening* ontvingen regelmatig steun van de lokale overheden. De plaatselijke bestuurders maakten regelmatig deel uit van het bestuur van de tekenscholen, de gemeenten verstrekten subsidies of verzorgden aanstellingen van tekenmeesters en stelden soms oefenruimte ter beschikking. Bovendien hadden enkele tekenscholen al gebruik gemaakt van de centraliserende neiging van het bestuur van het land door financiële steun aan te vragen.¹⁵⁶ *Kunstoefening* ontving pas vanaf 1819 een jaarlijkse bijdrage van het Arnhemse Gemeentebestuur.¹⁵⁷

De tekenscholen die vanaf het begin van de negentiende eeuw ontstonden vertoonden onderling echter grote verschillen. Deze verschillen zijn niet alleen te verklaren door de maatschappelijke ontwikkelingen destijds, maar waren ook deels terug te voeren op het verleden van een tekenschool.¹⁵⁸ Zo bestond er in de eerste helft van de negentiende eeuw een aanhoudend spanningsveld tussen het streven naar algemene vorming in de vorm van theoretisch onderwijs, en het meer praktisch gerichte vakonderwijs. Vakonderwijs werd doorgaans minder noodzakelijk geacht; men ging ervan uit dat kundige vaklieden in de praktijk gevormd konden worden op de werkplaats. Volgens het verlichtingsideaal van de burgerij was het tekenonderwijs voornamelijk bedoeld voor de maatschappelijke verheffing van het volk. De burgerij hoopte dit langs rationele wegen door middel van op het verstand gerichte ontwikkelingen te bereiken. Voor onderwijs op de tekenscholen lag de nadruk zodoende op de theoretische-intellectualistische vorming; op de tekenscholen werd bijvoorbeeld het hand- en lijntekenen toegepast op het timmermansvak en werd het bouwkundig onderwijs wat achtergesteld.¹⁵⁹

¹⁵¹ Giersbergen, van, 'De kunst is geheel en al bijzaak,' 130-135.

¹⁵² Tas, van der, Kunst als roeping en beroep, 129.

¹⁵³ Martis, *Voor de kunst*, 65-66.

¹⁵⁴ Giersbergen, van, 'De kunst is geheel en al bijzaak,' 134.

¹⁵⁵ Martis, *Voor de kunst*, 61-62.

¹⁵⁶ Martis, *Voor de kunst*, 34-35.

¹⁵⁷ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 17.

¹⁵⁸ Martis, *Voor de kunst*, 60-61.

¹⁵⁹ Martis, "Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs," 93-94.

Hoofdstuk 4: Kunstoefening als spiegel van de samenleving in de Bataafs-Franse tijd

Kunstoefening was een tekengenootschap met sterke reformistische ambities wat terug te vinden is in de oprichting van zijn tekenschool. In de beginjaren was het genootschap een publieksgenootschap, gevormd door heren uit de Arnhemse burgerij die oefenden in de tekenkunst. Maar de gedreven maatschappelijke ambities van de voormalige patriot Steven van Bronkhorst zetten aan tot het initiatief voor het oprichten van een tekenschool in 1803. De sociaal-politieke omwenteling naar de Bataafse Republiek en de waarde die werd gehecht aan het (teken)onderwijs als deugdzaamheid vormende kracht voor het volk en zodoende bij het vormen van de nieuwe samenleving, gaven voor heren uit de burgerij zoals Steven van Bronkhorst de mogelijkheid om tekenscholen op te richten die waren gericht op de minderbedeelden.

4.1 Arnhem in de Bataafs-Franse tijd

Het onderscheid tussen de burgerij en het volk was in het achttiende-eeuwse Arnhem nog een belangrijk element in de sociale verhoudingen tussen de bewoners van deze Gelderse stad. De burger had meer aanzien en kon en mocht meer dan het gewone volk.¹⁶⁰ Maar de opkomst van de patriotten en de conservatieve reactie hierop van de orangisten bracht ook in Arnhem een sociaal-politieke verandering.¹⁶¹ Op 17 januari 1795 kwam de toen kleine provinciestad, tot vreugde van de Arnhemse patriotten, in de handen van de revolutionaire Fransen. De Fransen bleven in de stad en heersten aldaar totdat de stad op 30 november 1813 door de Pruisen werd veroverd.¹⁶² Tijdens de Bataafse Republiek kwam er een grote sociale omwenteling in Arnhem. Door de nieuwe situatie moest de burgerij het volk als gelijke aanvaarden. De protestanten zagen zich gedwongen de katholieken en andere dissenters in hun midden toelaten, zelfs in de tot dan toe gesloten overheidsfuncties en beroepsgroepen. De gevestigde Arnhemse adel moest zijn prerogatieven en titels inleveren en de gesloten bestuurskring diende opengebroken te worden. De adel zette zich echter tot het uiterste in om de door hun verworven privileges te behouden en de gereformeerden probeerden zo lang mogelijk de katholieken uit hun overheidsbetrekkingen, beroepsgroepen, verenigingen en onderwijs te weren.¹⁶³

De omwenteling in de late achttiende en begin negentiende eeuw bracht in Arnhem ook een andere belangrijke sociale ontwikkeling teweeg. Naast de gevestigde sociëteiten die waren opgezet en bezet door de oude elite, ontstond in de stad een maatschappelijk middenveld in de vorm van nieuwe verenigingen, genootschappen en organisaties. De motivatie achter deze initiatieven was het geloof in een economische, sociale, wetenschappelijk en technische vooruitgang van de stad. Er vormden zich groepen gelijkgezinden die aanhangers gingen werven uit de nieuwe sociale groepen die niet behoorden tot de oude elite. De oorsprong van dit sociale proces lag bij de verspreiding van nieuwe en vaak tegengestelde verlichte denkbeelden over de beste inrichting van de maatschappij en staat.¹⁶⁴ Maar vergeleken met de rest van de Republiek liep Arnhem achter met het oprichten van genootschappen en verenigingen en het culturele leven in de stad stelde ook niet veel voor.¹⁶⁵ Pas in 1791 werd in Arnhem een eerste genootschap opgericht. Dit genootschap was de *Geldersche Maatschappij van Geschied- en Letterkunde* onder de zinspreuk 'Prodesse Conamur'. Het genootschap werd opgericht door leden uit de Arnhemse burgerij, juristen, bestuurders en predikanten. Het departement van *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* werd daarnaast in Arnhem in 1809 opgericht op initiatief van Steven van Bronkhorst.¹⁶⁶ Ook dit was relatief laat in vergelijking met de rest van de Bataafs-Franse tijd.

Wat onderwijs betreft was er destijds in de Republiek een sterk groeiende behoefte aan een meer praktisch georiënteerd, niet-academisch, en op commercieel nuttige waarden gericht onderwijs. In deze behoefte kon niet

¹⁶⁰ Klep, "Economische en sociale ontwikkeling," 156.

¹⁶¹ Klep, "Economische en sociale ontwikkeling," 159.

¹⁶² Dieltjes, "In den omtrek van Arnhem," 161.

¹⁶³ Klep, "Economische en sociale ontwikkeling," 157-158.

¹⁶⁴ Klep, "Economische en sociale ontwikkeling," 159-160.

¹⁶⁵ Schulte, *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur*, 19.

¹⁶⁶ Klep, "Economische en sociale ontwikkeling," 161.

worden voorzien door de traditionele, op universitaire studies gerichte Latijnse scholen. De behoefte aan meer praktisch georiënteerd onderwijs werd door de Franse scholen vormgegeven.

Arnhem had in het laatste kwart van de achttiende eeuw een aanzienlijk aantal universitaire studenten. De rijke Arnhemmers hadden meer voorkeur voor een klassieke universitaire opleiding. Hierbinnen was er weinig ruimte voor de utilitaire principes waarop een belangrijk deel van het Verlichtingsdenken was gebaseerd. De totstandkoming van lokale genootschappen en een nieuw cultureel publiek dat zo nauw verbonden was met de Verlichting was in Arnhem als gevolg van deze ontwikkelingen beperkt.¹⁶⁷

Hoezeer de genootschapsontwikkeling in Arnhem aan het einde van de achttiende eeuw afweek van wat gebruikelijk was in de Republiek blijkt ook uit de affaire-Stolk. In maart 1794 hield de Velpse predikant Stolk een lezing met als titel "Over de noodzakelijkheid en aangelegenheid om den gemeenen man wijzer te maken."¹⁶⁸ Stolks betoog zou door 't Nut als een gebruikelijke samenvatting van de Nutsdoelstelling worden beschouwd. Bij het genootschap *Prodesse Conamur* leidde Stolks lezing echter tot een grote ophef. In de ogen van de Arnhemse magistraat en haar elite vertegenwoordigers binnen *Prodesse Conamur* bevatte Stolks betoog vele "verderfelijke nieuwigheden."¹⁶⁹ Gevolg was dat Stolk door de magistraat uit de stad werd verbannen en zijn lidmaatschap van *Prodesse Conamur* werd opgezegd. Slechts enkele leden van het genootschap protesteerden hiertegen door hun lidmaatschap eveneens te beëindigen. Het is niet verassend dat deze leden later een belangrijke rol gingen spelen in de Patriottentijd en in de Bataafse periode. Met de grote politieke en sociale veranderingen die de Bataafse omwenteling in 1795 meebrachten, werden betogen als die van Stolk tenslotte wel respectabel, ook binnen het genootschap *Prodesse Conamur* en uiteindelijk vooral binnen het genootschap *Kunstoefening*.¹⁷⁰

Rond de eeuwwisseling was het gedachtegoed van de Verlichting nu alom vertegenwoordigd in de Gelderse stad. Al was het ontstaan van genootschappen, vergeleken met andere steden in de Republiek aan de late kant, toch zag Arnhem vanuit het nieuwe verlichte, maatschappelijke middenveld het ontstaan van enkele genootschappen en gezelschappen van amateurs ontstaan die tekenden en kunstbeschuwingen organiseerden en/of zich inzetten voor het Arnhemse volk. Met de verlichte politieke, maatschappelijke en sociale veranderingen die de Bataafse omwenteling meebrachten, was er nu ook ruimte en de mogelijkheid voor de oprichting van de tekenschool *Kunstoefening*.¹⁷¹ *Kunstoefening* heeft daarmee aan de wieg gestaan van de sociaal maatschappelijke en culturele opbloei van Arnhem in de negentiende eeuw.¹⁷² Er kwam zelfs steun vanuit de Arnhemse overheid voor het opvoeden en opleiden van de minderbedeelden van Arnhem, al was de bemoeienis niet groot. Uiteindelijk investeerde de Arnhemse overheid voornamelijk in de rijkere bewoners van de stad. Het bestuur van het genootschap was in de Bataafse tijd zelf verantwoordelijk voor de tekenschool.¹⁷³

4.2 Steven van Bronkhorst (1763-1826)

De directie en de docenten van het teken-, en bouwkundig genootschap *Kunstoefening* waren sociaal gezien een gemengd gezelschap hoewel voornamelijk afkomstig uit de lokale Arnhemse burgerij. Dit gold zeker voor de heren die vanaf het begin van het ontstaan van het genootschap de directie vormden. Voor zover bekend waren de kunstenaars die lesgaven op de tekenschool voornamelijk afkomstig uit de middenklasse en enkele uit ambachtsfamilies. Steven van Bronkhorst was de meest vooraanstaande figuur in het genootschap en het meest tekenend voor de vorming en doelstelling van de tekenschool. Op zijn initiatief werd immers vanuit het tekengenootschap de tekenschool opgericht.

¹⁶⁷ Schulte, *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur*, 20-22.

¹⁶⁸ Stolk, geciteerd in Schulte, *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur*, 22.

¹⁶⁹ Schulte, *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur*, 22.

¹⁷⁰ Schulte, *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur*, 22-23.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² Menno Potjer, "Onderwijs," 278.

¹⁷³ Heiningen-de Zoete van, en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 17.

Steven van Bronkhorst werd geboren in Arnhem als zoon van Herman van Bronkhorst, een bode aan het hof van Gelre, en Johanna van Spankeren.¹⁷⁴ Hij was een schrijver en een patriot in hart en nieren, en daarnaast bekleedde hij vele politieke en journalistieke functies. Van Bronkhorst heeft zijn hele leven geleefd van het schrijven.¹⁷⁵ Bovenal zette Van Bronkhorst zich in voor gelijkheid tussen de sociale klassen in Arnhem. Hij had een sterk sociaal-politieke ambitie en dit weerspiegelde zich in de oprichting van de tekenschool *Kunstoefening*. De tekenschool werd toegankelijk voor iedereen, ongeacht de sociale status. Het is dan ook niet vreemd dat met deze gedrevenheid op zijn initiatief in 1809 Arnhem een departement werd opgericht van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.¹⁷⁶ Van Bronkhorst heeft als burger op maatschappelijk en politiek gebied veel betekend voor de stad. In een periode waarin de burgerij emancipeerde, was Van Bronkhorst een onmiskenbaar toonbeeld van de dynamiek van zijn tijd.

Van Bronkhorsts sociaal-politieke ambities begonnen op jonge leeftijd, in 1785. Toen nog geen twintig jaar oud, richtte Van Bronkhorst met zijn vriend Willem Carel Pieter van Riemsdijk (1760-1846) het Arnhemse patriottische genootschap *De Vaderlandsche Sociëteit* op.¹⁷⁷ Het genootschap droeg de zinspreuk "Aan 't nut van 't algemeen, aan 't heil van stad en land, zij steeds dees' broedrenkring door trouw en deugd verpand."¹⁷⁸ Zowel Van Riemsdijk als Van Bronkhorst waren directeur en secretaris van de uit meer dan tweehonderd burgers van Arnhem bestaande groep. Het genootschap was door de heren opgericht uit onvrede met de maatschappelijke toestand in Arnhem, en uit een diepe onvrede met het oligarchisch beleid van de Arnhemse magistraat.¹⁷⁹ Zoals in de rest van de Republiek was de bestuurlijke macht van Arnhem in handen van enkele, voornamelijk Oranjegezinden regentenfamilies die elkaar de ambten toespeelden. Patriotten zoals Van Bronkhorst en Van Riemsdijk wilden een eind maken aan de machtspositie van deze aristocraten. Dit was dan ook het uiteindelijke doel van het genootschap, al werd dit verhuld uitgedragen. De leden konden zich in de middag van vijf tot 's avonds tien uur openhartig uitlaten over de toestand in hun vaderland en eigen stad.¹⁸⁰ Het genootschap hield zich bezig met politieke discussies, hield briefwisselingen met soortgelijke genootschappen in het land, was een oefenschool voor de wapenhandel en een beschikte over een fonds ter ondersteuning van patriotten en andere soortgelijke zaken.¹⁸¹

Iedereen kon lid worden van *De Vaderlandsche Sociëteit*. De gelijkheid tussen verschillende sociale klassen die Van Bronkhorst en Van Riemsdijk creëerden binnen hun sociëteit, was een voorafspiegeling van wat grotendeels verwezenlijkt zou gaan worden binnen de Bataafs-Franse tijd en op kleine schaal terug te zien zou zijn bij de tekenschool *Kunstoefening*. Regentenfamilies werden geen lid van het genootschap en ook de intellectuele elite van Arnhem ontbrak. Dit is niet verwonderlijk omdat een lidmaatschap van dit genootschap, met sterk patriottistische politieke opinies, moeilijk te verenigen was met de publieke functies die deze elite doorgaans uitoefende.¹⁸² De heftige reacties van de Arnhemse elite op de eerdergenoemde lezing van Stolk over de noodzakelijkheid van Volksverlichting, is een goed voorbeeld van de weerstand van deze groep om überhaupt te kunnen en willen participeren in organisaties als *De Vaderlandsche Sociëteit*.¹⁸³ De leden van de sociëteit waren voornamelijk afkomstig uit de lagere klasse. Dit komt naar voren in de statuten van het genootschap waarin verschillende leden ondertekenden met een kruisje.

Toen in 1787 de Pruisische troepen de stadhouder van Oranje te hulp schoten, was het ook snel gedaan met de Arnhemse patriotten. De orangistische regenten namen de macht weer over in Arnhem. Dit had gevolgen voor Van Bronkhorst en zijn aanhang; *De Vaderlandsche Sociëteit* werd verboden.¹⁸⁴ Van Riemsdijk en

¹⁷⁴ 'Steven van Bronkhorst'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

¹⁷⁵ 'Steven van Bronkhorst'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

¹⁷⁶ Beekelaar, "Steven van Bronkhorst," 4-6.

¹⁷⁷ Bekkers, *Spiegel van Arnhem*, 12.

¹⁷⁸ 'Bronkhorst, Steven van (1763-1826)'. Website Huygens Ing.

¹⁷⁹ 'Bronkhorst, Steven van (1763-1826)'. Website Huygens Ing.

¹⁸⁰ Bekkers, *Spiegel van Arnhem*, 12-13.

¹⁸¹ 'Bronkhorst, Steven van (1763-1826)'. Website Huygens Ing.

¹⁸² Bekkers, *Spiegel van Arnhem*, 13.

¹⁸³ Schulte, *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur*, 22.

¹⁸⁴ Bekkers, *Spiegel van Arnhem*, 13-14

Van Bronkhorst, inmiddels kapitein en luitenant van de *Eerste compagnie Arnhemsche schutters*, hadden zich in Utrecht met stadsgenoten aangesloten bij de Gelderse brigade. Deze was in Utrecht gelegerd om zich te keren tegen de stadhoudelijke troepen. Vanwege deze actie werden beide heren levenslang verbannen uit de stad Arnhem en Gelderland, waarop de twee vrienden en hun lotgenoten vluchtten naar Antwerpen.¹⁸⁵

In Antwerpen trouwde Van Bronkhorst met Anna Sophia van Riemsdijk, de zus van Van Riemsdijk. Na hun huwelijk trokken Van Bronkhorst, zijn echtgenote en Van Riemsdijk vanuit Antwerpen naar Bergen op Zoom, waar zij het poorterschap verwierven en een drukkerij en uitgeverij startten onder de firmanaam *Van Riemsdijk en Van Bronkhorst*. Hun uitgaven waren voornamelijk Verlichtingsadepten.

Samen met andere gevluchte oud-patriotten richtten Van Bronkhorst en Van Riemsdijk hier in juli 1791 het eerste departement van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* op, die zich inzette voor stimulering van volksontwikkeling, industrie, handel en kunst.¹⁸⁶ Daarnaast was Van Bronkhorst in Bergen op Zoom mede-initiatiefnemer van een spin-, brei- en leerschool voor arme kinderen.¹⁸⁷ Zijn inzet voor het arme volk van de Republiek bleef daarmee toenemen.

Ondanks zijn verbanning uit Gelderland en Arnhem bleef Van Bronkhorst ook publiek actief. Toen de Fransen Bergen op Zoom binnen waren getrokken trad Van Bronkhorst zelfs toe tot het bestuur van de gemeente en werd secretaris. Deze post werd hem eveneens aangeboden in Arnhem. De situatie in Arnhem was namelijk intussen grondig veranderd. De patriotten kwamen na de Franse inval in 1795 weer in een goed daglicht te staan. Het Stadhouderschap werd afgeschaft, de regentenkliek van Arnhem aan de kant gezet en de burgerij kreeg zeggenschap. Van Bronkhorst kwam weer naar Arnhem in 1797 en werd daar benoemd tot stadssecretaris.¹⁸⁸ Een jaar later werd hij secretaris van het provinciaal bestuur. Veel kans om zijn oude idealen op grote schaal in praktijk te brengen, kreeg hij echter niet meer.

Door de machtswisseling in 1801 konden de regentenfamilies weer terugkeren in hun oude functies. Van Bronkhorst kreeg nu een ondergeschikte functie toebedeeld als commies "Policie (openbare orde) en Oeconomie" bij het departementale bestuur van Arnhem.¹⁸⁹ Ook werd hij lid van de *Commissie van de Buitenlandse Correspondentie*. Deze functie gaf hem echter wel de mogelijkheid om op een andere manier zijn patriotistische, verlichte idealen door te voeren, zij het op een kleinere schaal.

Buiten zijn nieuwe functie bleef Van Bronkhorst maatschappelijk actief want het verlangen naar een vernieuwing en gelijkheid in de samenleving bleef bij hem leven. En met zijn gedreven socialistische idealen was de oprichting van tekengenootschap *Kunstoefening* louter en alleen om te oefenen in de tekenkunst voor Van Bronkhorst waarschijnlijk niet genoeg. Het is aannemelijk dat om die reden op zijn initiatief de tekenschool werd opgericht. Zo vonden zijn wens en zijn strijd voor gelijkheid in de stad Arnhem, en zijn zorg voor de minderbedeelden afspiegeling in het sociaal gevarieerde gezelschap dat de tekenschool vormde en bezocht. Van Bronkhorst hechtte veel waarde aan het onderwijs en de armenzorg in Arnhem. Hij was sinds januari 1802 lid van de plaatselijke schoolcommissie van Arnhem. Bovendien was hij lid van de Arnhemse schoolinspectie en had hij zodoende invloed op de vorming van het eerste stedelijk schoolreglement.¹⁹⁰ Vervolgens stichtte hij met enkele geestverwanten in 1809 in Arnhem een afdeling van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Het Arnhemse Nutsdepartement hield zich bezig met volksontwikkeling, armenzorg, het stichten van scholen en een bibliotheek. Directie politieke acties waren niet meer mogelijk, maar ondanks de moeilijke omstandigheden heeft 't Nut veel goeds gedaan voor Arnhem.¹⁹¹

Naast zijn omvangrijke maatschappelijke activiteiten en het deelnemen aan verschillende besturen in Arnhem, zag Van Bronkhorst de kans om te schrijven. Rond 1804 verscheen er de departementale *Geldersche Courant* waarvan van Bronkhorst redacteur was. In 1811 gaf de prefect van het *Departement v.d. Boven-Ijssel* gehoor aan

¹⁸⁵ 'Steven van Bronkhorst'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

¹⁸⁶ 'Bronkhorst, Steven van (1763-1826)'. Website Huygens Ing.

¹⁸⁷ 'Steven van Bronkhorst'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

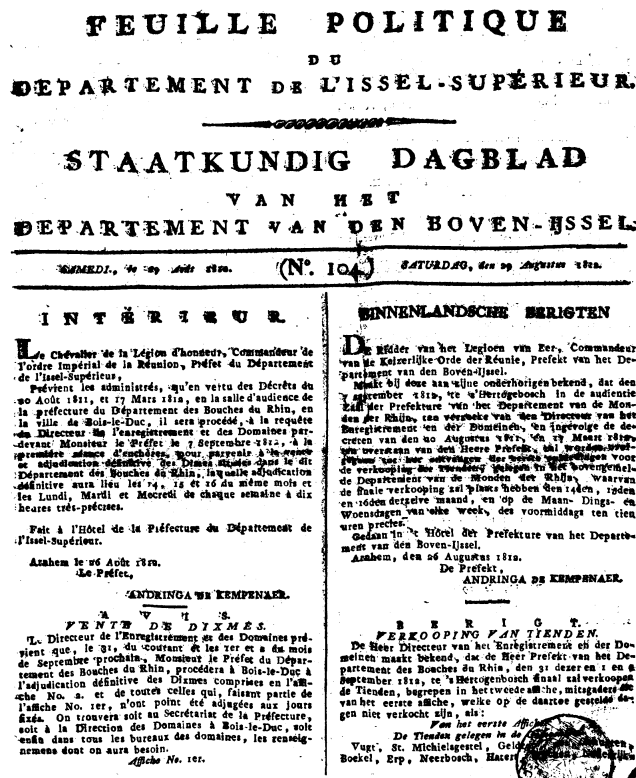
¹⁸⁸ Bekkers, *Spiegel van Arnhem*, 15.

¹⁸⁹ 'Bronkhorst, Steven van (1763-1826)'. Website Huygens Ing.

¹⁹⁰ 'Steven van Bronkhorst'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

¹⁹¹ Beekelaar, "Steven van Bronkhorst," 4-6.

de wens van keizer Napoleon om ook in zijn departement een tweetalig (Nederlands en Frans) dagblad op te richten. Arnhem werd de plaats van uitgave en de redactie werd gevormd door Van Bronkhorst.¹⁹² Toen Napoleon in 1813 werd verslagen en de Fransen wegtrokken uit Arnhem verenigden de Oranjabeweging zich met de patriottenbeweging. Willem I van Oranje werd uitgeroepen tot soeverein vorst.¹⁹³ In deze periode verscheen Van Bronkhorsts krant alleen nog maar in het Nederlands met de titel: *Staatkundig Dagblad van het Departement van Den Boven-IJssel* (afb. 4). Deze krant floreerde echter niet en stond nog onder strenge censuur.¹⁹⁴

afb. 4 - *Staatkundig dagblad van het departement van den Boven-IJssel/Feuille politique du departement de L'Issele Supérieur*, 29 juli, 1812, Delpher.

In 1814 zette Van Bronkhorst deze krant op eigen rekening voort als de *Arnhemsche Courant* waarvoor hij toestemming kreeg van de commissaris-generaal van het departement.¹⁹⁵ De *Arnhemsche Courant* bleef min of meer onder het toezicht van het provinciaal bestuur. Deze beperking en Van Bronkhorsts persoonlijke omstandigheden verklaren waarschijnlijk dat de uitgeverij en drukkerij van de jonge C.A. Thieme de krant overnam van Van Bronkhorst.¹⁹⁶ Van Bronkhorst nam afstand van zijn functie bij de *Arnhemsche Courant*, maar bleef wel redacteur. In hetzelfde jaar vroeg de stad Arnhem Van Bronkhorst als commissaris van de politie.¹⁹⁷

De pen heeft Van Bronkhorst op financieel gebied niet veel opgeleverd.¹⁹⁸ In het najaar van 1826 stierf Van Bronkhorst, twee maanden na zijn vrouw, eenzaam als kinderloos weduwnaar en liet niets na. De

¹⁹² Bekkers, *Spiegel van Arnhem*, 15-16.

¹⁹³ Bekkers, *Spiegel van Arnhem*, 19.

¹⁹⁴ 'Bronkhorst, Steven van (1763-1826)'. Website Huygens Ing.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Beekelaar, "Steven van Bronkhorst," 4-6.

¹⁹⁷ Bekkers, *Spiegel van Arnhem*, 21.

¹⁹⁸ 'Steven van Bronkhorst'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

Arnhemsche Courant vermeldde slechts in twee regels zijn overlijden, wel werd genoemd dat hij commissaris van politie was, maar niet dat hij de stichter was van de krant, noch werd er aandacht besteed aan zijn grote maatschappelijke en politieke inzet voor de stad Arnhem en de tekenschool *Kunstoefening*.¹⁹⁹

4.3 Een directie gevormd uit de Arnhemse burgerij

Naast Van Bronkhorst zat vanaf het begin van het bestaan van *Kunstoefening* Johan Nijhoff Iszaakszn. (1765-1817) in de directie van de tekenschool. Nijhoff was een koopman en apotheker van beroep en kwam hij uit een bekende Arnhemse uitgeverfamilie. Het succes van de familie begon bij boekhandelaar, uitgever en stadsdrukker Paulus Nijhoff (1756-1832).²⁰⁰ Paulus Nijhoff bracht een familie voort bestaande uit een aantal bekende Arnhemse intellectuelen zoals boekhandelaar, uitgever, schrijver en historicus Isaac Anne Nijhoff (1795-1863).²⁰¹ Johan Nijhoff was een neef van Paulus Nijhoff en een zoon van meester glasschrijver Isaac Nijhoff (1727-1803).²⁰² Er is verder niet veel bekend over het leven van Nijhoff, maar hij behoorde tot de Arnhemse burgerij die zich maatschappelijk inzette voor de Gelderse stad. Hij was in de beginjaren eveneens aangesloten bij het Arnhemse historische genootschap *Prodesse Conamur*.²⁰³ En ondanks het gegeven dat Nijhoff geen kunstenaar was van beroep gaf hij in het eerste bestaansjaar van de tekenschool wel les in de tekenkunde.

Voorheen een honorair-lid maar later mededirecteur van de tekenschool was de in Doetinchem geboren Jan Hendrik Cremer (1755-1823). Cremer maakte duidelijk deel uit van de gegoede burgerij van Arnhem. Hij was officier in Den Bosch, Tholen en Groningen, landrentmeester op de Veluwe en ontvanger van belastingen in Arnhem.²⁰⁴ Zijn vader was Jan Johan Cremer, Schepen en Burgemeester van Doetinchem. Jan Hendrik Cremers zoon was eveneens een vermogende Arnhemse koopman en zijn zoon was de sociaal betrokken schrijver en kunstschilder Jacobus Johannes Cremer (1827-1880).²⁰⁵

De secretaris-penningmeester Willem Jan van Enschut (1775-1829) was van 1803 tot 1810 verbonden aan het instituut. Van Enschut werd geboren in Arnhem als zoon van Willem Adriaan van Enschut, een kostschoolhouder uit Arnhem.²⁰⁶ Naast zijn functie als secretaris-penningmeester bij de Arnhemse tekenschool, was Van Enschut tevens postmeester.²⁰⁷ Van Enschut was de broer van Cornelis Adrianus van Enschut (1778-1835), een advocaat en in 1806 burgemeester van Arnhem.²⁰⁸ De beroepen van Willem Jan van Enschut en zijn broer geven aan dat zij behoorden tot de Arnhemse burgerij. Van Enschut moet veel vermogen hebben gehad omdat hij in 1805 zijn huis aan de Oeverstraat in het centrum van Arnhem verkocht voor het destijds grote bedrag van vierduizendzeshonderd gulden.²⁰⁹

De beoordeling van de tekeningen voor de eerste prijsuitreiking werd gedaan door rentmeester Gerrit Johan Van Leeuwen (1756-58-1825), der 'Stads-Vicarien' in Arnhem. Ook hij maakte deel uit van van de Arnhemse burgerij. Hij was jarenlang medebestuurder van het tekengenootschap *Kunstoefening*. Naast zijn beroep was Van Leeuwen een aquarellist, tekenaar en schilder, tevens was hij lid van de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam.²¹⁰

¹⁹⁹ Beekelaar, "Steven van Bronkhorst," 4-6.

²⁰⁰ Nijhoff, *De Arnhemsche boekverkoopers*, 20.

²⁰¹ 'Jacob Louis Nijhoff (1779-1844)'. Website Heemkunde Renkum.

²⁰² Nijhoff, *De Arnhemsche boekverkoopers*, 119, 125.

²⁰³ Schulte, "Arnhemse kunstschilders in de negentiende eeuw," 19.

²⁰⁴ 'Jan Hendrik Cremer, Surveyor (Landrentmeester op de Veluwe)'. Website Geni.

²⁰⁵ 'Cremer, Jacobus Johannes'. Website Social History.

²⁰⁶ 'Generatie 7'. Website Nikhef.

²⁰⁷ *Utrechtsche Courant*, 26 september, 1800, 2.

²⁰⁸ *Amsterdamsche Courant*, 22 mei, 1806, 4.

²⁰⁹ GA, Folio 57r-58r, ORA Arnhem, T2003, inv.nr. 451.

²¹⁰ 'Gerrit Johan van Leeuwen'. Website RKD.

4.4 Kunstenaars als docenten

De Leidse Hendrik-Jan van Amerom (1776-1833) was reeds kunstenaar van beroep toen hij als eerste tekenmeester en buitengewoon directeur werd aangenomen bij de tekenschool *Kunstoefening*. Hij schilderde genrevoorstellingen, boerengenenre, portretten, interieurs stadsgezicht en stillelevens (afb. 5).²¹¹ Zijn vader was in Leiden een boekhouder. In Den Haag werd Van Amerom in de schilder- en tekenkunst onderwezen door de kunstenaars Albertus Jacobus Besters (1755-1819), Johannes Huibert Prins (1757-1806) en Louis Moritz (1773-1850). In 1803 vestigde Van Amerom zich in Arnhem waar hij eerste tekenmeester werd aan de tekenschool *Kunstoefening*. Hij legde zich in Arnhem tot zijn dood in 1833 ook voornamelijk toe op het lesgeven in de tekenkunsten op de tekenschool.²¹² Zijn functie bij het genootschap leverde hem naast een vaste bron van inkomsten ook een woning op.²¹³ Van Ameroms jaarloon bedroeg tweehonderd gulden.²¹⁴

afb. 5 - Hendrik Jan van Amerom, *Zelfportret van Hendrik Jan van Amerom met vrouw en zontje*, 1804, olieverf, paneel (hout), linnen, hardboard, h 56.5cm x b 42cm, Museum Arnhem.

In het eerste jaar van het bestaan van de tekenschool werd de Arnhemse stadsarchitect Roelof Roelofs Viervant (1755-1819) gedurende de wintercursus van 1803-1804 toegevoegd aan het bestuur. Met zijn komst werd de afdeling bouwkunde toegevoegd aan de lessen van *Kunstoefening*. Viervant kwam uit een bekende Arnhemse stadstimmermans- en architectenfamilie en was een zoon van stadstimmerman en architect Anthony Viervant (1720-1775). Verschillende ontwerpen van Viervant in Arnhem waren onder andere de *Comedie*(zaal) in de voormalige *Gasthuiskerk* in de Bakkerstraat en het buitenverblijf *Nederburg 'de Theepit'*, voorloper van het huidige *Sonsbeek Paviljoen*.

²¹¹ 'Hendrik Jan van Amerom'. Website RKD.

²¹² Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 7-8.

²¹³ Dieltjes, "In den omtrek van Arnhem," 169.

²¹⁴ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 13.

Als leraar in de bouwkunde werd Derk Gijsbert van Gorkum (1776-1845) aangesteld voor een jaarsalaris van honderdvijftig gulden. Hij was koopman van beroep en maakte derhalve vermoedelijk deel uit van de Arnhemse burgerij. Bovendien was Van Gorkum een amateurschilder en tekenaar.²¹⁵

Taco Scheltema (1760-1837) was een beroepskunstenaar die van 1808 tot 1827 verbonden was aan de tekenschool en het genootschap. Scheltema was in zijn tijd een bekende maar uiteindelijk vergeten portrettist (afb. 6).²¹⁶ Voor de tekenschool *Kunstoefening* ontwierp hij een reglement voor het tekenen “naar de prijs” en voor de beoordeling van de tekeningen.²¹⁷ Scheltema behoorde tot een respectabel geslacht uit de burgerij van Harlingen. Hij was getrouwd met een vrouw genaamd Van Nijmegen uit een oude kunstenaarsfamilie, een familie uit de gevestigde Rotterdamse burgerij. In Rotterdam was Scheltema tijdelijk de meest gevraagde plaatselijke portretschilder. Toen zijn artistieke ontwikkeling vastliep, trok hij zich als welvend man terug op een landhuis in het Gelderse Velp, en wijdde zich alleen nog uit liefhebberij aan het schilderen en het lesgeven aan de tekenschool.²¹⁸

afb. 6 - Taco Scheltema, *Zelfportret van Taco Scheltema sr.*, ca. 1830, olieverf, linnen, h 65cm x b 44cm, Museum Arnhem.

In 1810 werd de Arnhemse Jan Hendrik Breijer (1792-1861) de derde onderwijzer van de tekenkunde nadat hij als leerling in 1808 een zilveren medaille mocht ontvangen van de tekenschool (afb. 7).²¹⁹ Over Breijer is weinig bekend. In het Gelders Archief staat zijn vader Jan Hendrik Breijer aangegeven als landbouwer.²²⁰ Tekenmeester bleef gedurende zijn leven Breijers enige beroep. Hij onderwees op *Kunstoefening* tevens zijn zoon Jan Hendrik Breijer jr. (1818-1861). Naast het onderwijs door zijn vader werd Breijer jr. eveneens opgeleid

²¹⁵ *Arnhemsche Courant*, 18 november, 1927, 3.

²¹⁶ Staring, “Een vergeten Portrettist,” 196.

²¹⁷ GA, Het genootschap “Kunstoefening”, 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inv.nr. 355.

²¹⁸ Staring, “Een vergeten Portrettist,” 196-197.

²¹⁹ *Arnhemsche Courant*, 18 november, 1927, 3.

²²⁰ GA, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, akt.nr. 7, inv.nr. 2677.

door de befaamde romantische kunstschilder Barend Cornelis Koekkoek (1803-1862) en hij verwierf als kunstschilder uiteindelijk meer bekendheid dan zijn vader.²²¹

afb. 7 - Anoniem, *Portret van de schilder Jan Hendrik Breijer (I) (1792-1861), tekenmeester bij de vereniging 'Kunstoefening' in Arnhem*, 1850-1899, foto, papier op karton, albuminedruk, h 89mm x b57mm, RKD Den Haag.

Met het beschouwen van de achtergrond van de heren die het bestuur vormden van het genootschap *Kunstoefening*, wordt duidelijk dat allen, zoals gebruikelijk was bij de andere Nederlandse culturele (kunst)genootschappen uit die periode, afkomstig waren uit de burgerij. *Kunstoefening* vormt als genootschap op dit gebied dus geen uitzondering. De docenten die aan de tekenschool teken- en bouwkunde gaven waren grotendeels kunstenaar van beroep, of waren uit de burgerij afkomstig en gaven naast hun werkzaamheden les aan *Kunstoefening*. De docenten van de tekenschool kwamen zodoende uit een meer gevarieerde sociale groep dan het bestuur van het genootschap. En ze bestonden, zoals gebruikelijk bij andere tekenscholen in de Bataafs-Franse tijd zoals beschreven in hoofdstuk drie, voornamelijk uit plaatselijke kunstschilders, (stads)architecten of meestertimmerlieden.²²²

4.5 De gulle Jan Hendrik van Kinsbergen

Jan Hendrik van Kinsbergen (1735-1819), een in zijn tijd een befaamd en belangrijk man voor de Hollandse zeevaart en actief filantroop, is van zeer grote betekenis geweest in de beginperiode en het bestaan van de tekenschool *Kunstoefening* (afb. 8). Van Kinsbergen werd in het Gelderse Doesburg geboren in een soldatenfamilie.

Hij vocht op de Zwarte Zee in de oorlog tussen de Rusland en Turkije als kapitein-luitenant en wist de Turken tweemaal te verslaan.²²³ Van Kinsbergens overwinning ontmoette in heel Europa bewondering. Hij werd

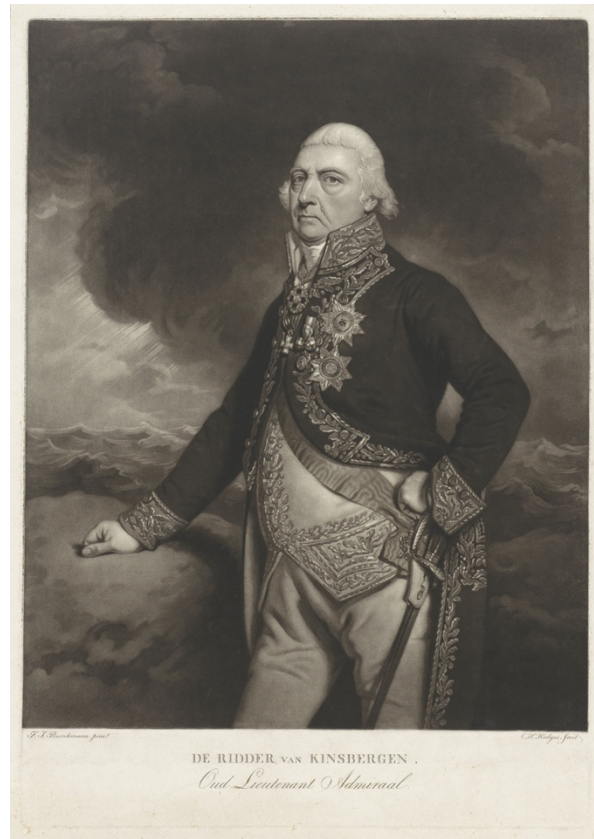
²²¹ Immerzeel, *De levens en werken*, 99.

²²² Martis, *Voor de kunst en voor de nijverheid*, 61-62.

²²³ 'Jan Hendrik van Kinsbergen'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

hiervoor met de orde van St. George onderscheiden en verwierf de bijnaam 'held der Zwarte zee.'²²⁴ Tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) was Van Kinsbergen een van de admiraals onder schout-bij-nacht A.J. Zoutman tijdens een missie om een koopvaardijvloot naar de Oostzee te krijgen. De Nederlandse marine escorteerde deze vloot. Deze tocht liep echter uit op een zeeslag met de Britten bij Doggersbank. Voornamelijk door het optreden van Van Kinsbergen hield de koopvaardijvloot stand.²²⁵

Van Kinsbergen werd door Lodewijk Napoleon benoemd tot staatsraad en kamerheer en in 1808 tot buitengewoon maarschalk van de Hollandse zeemacht. Nog voordat Lodewijk Napoleon afstand deed van de troon, verhief hij Van Kinsbergen in de adelstand en gaf hem de titel *Graaf van Doggersbank*. Keizer Napoleon Bonaparte van Frankrijk benoemde hem tot graaf van het keizerrijk en senator.²²⁶

afb. 8 - Charles Howard Hodges naar Johan Friedrich Brückman, *Portret van admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen*, 1788-1837, mezzotint en gravure, h 51mm x b 358mm, Rijksmuseum Amsterdam.

In de omwenteling van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden naar de Bataafse Republiek, werden de representanten van het oude Regime ontslagen. Ook Van Kinsbergen ontving zijn ontslag vanwege zijn oranjegezindheid. Een andere grote tegenslag voor Van Kinsbergen kwam toen zijn echtgenote in deze periode overleed. Sindsdien verkoos hij een teruggetrokken bestaan in Elburg.²²⁷

Van Kinsbergen zat in deze periode echter niet stil, en hij ontwikkelde een sterk maatschappelijke betrokkenheid. Hij was allereerst een groot voorstander van onderwijs. Hij richtte daarom in Elburg een kostschool op voor jongens uit de beschaafde standen. De kostschool, een instituut voor talen, kunsten en wetenschappen was een cadettenschool voor het opleiden tot het beroep van zeeofficier.

²²⁴ Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 839.

²²⁵ 'Jan Hendrik van Kinsbergen'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

²²⁶ Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 840.

²²⁷ 'Jan Hendrik van Kinsbergen'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

In 1799 vestigde hij zich op huis 'Welgelegen' in Apeldoorn wat eerst eigendom was van zijn overleden broer. Ook in Apeldoorn bracht Van Kinsbergen veel goeds tot stand. Hij schonk ruimhartig uit zijn financiële middelen ten gunste van de Apeldoornse gemeenschap.²²⁸ Hij deed voornamelijk veel ter verbetering van het onderwijs en richtte een weeshuis voor meisjes op en financierde dit met eigen vermogen.²²⁹ Daarnaast werd op zijn initiatief een spinnerij opgericht in de zaal van Het Loo en begeleidde Van Kinsbergen de bouw van de spinnerij aan het *Kopermolensche Veld*. Ook de nieuwbouw van dorpsschool werd door Van Kinsbergen financieel gesteund. En als een echte man van zijn tijd, was Kinsbergen overtuigd van het nut van goed vakmanschap en richtte daarom een opleiding op voor het timmermansvak.²³⁰

Zijn laatste jaren bracht Van Kinsbergen door op zijn buitenverblijf in Apeldoorn waar hij op 24 mei 1819 op vierentachtigjarige leeftijd overleed, waarna hij werd begraven in de *Nieuwe kerk*. Jan Hendrik van Kinsbergen ontving in 1821 uiteindelijk een praalgraf in de *Nieuwe Kerk* in Amsterdam dichtbij dat van zijn grote voorbeeld Michiel de Ruyter.²³¹

Naast zijn inzet voor de gemeenschap in Elburg en Apeldoorn trad Van Kinsbergen toe tot diverse genootschappen en maatschappijen, waaronder het genootschap *Kunstoefening*. Van Kinsbergen was een aanhanger van de verlichte denkbeelden. Dit kwam naar voren in de vele brieven die hij schreef over zaken die hem na aan het hart lagen.²³² Van Kinsbergen is van cruciaal belang geweest voor het voortbestaan van de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening*. Met oog op zijn sociaal maatschappelijke achtergrond, is zijn inzet voor de tekenschool dan ook goed te begrijpen. Hij werd een van de belangrijkste leden van het genootschap. In 1805 werd Van Kinsbergen benoemd tot erelid van de tekenschool en in 1813 tot protector. Hij steunde het genootschap met ruime giften.²³³

Tijdens de Franse heerschappij kende het tekengenootschap en de tekenschool een uiterst moeilijke tijd. Bij een herdenking van het vijfenzeventigjarige bestaan van *Kunstoefening* benadrukte penningmeester E.H. Karsten dat het genootschap deze moeilijke tijd alleen heeft kunnen doorstaan door tweemaal een gift van honderd gulden. De eerste honderd gulden kwam van het *Sint Petersgasthuis* van Arnhem, de andere honderd gulden kwam van admiraal van Kinsbergen. Deze gulle giften behoedden de tekenschool voor de ondergang.²³⁴ Van Kinsbergen geloofde zo in het goede doel van de tekenschool dat hij besloot om na zijn dood een gift van honderdvijftig gulden per jaar toe te kennen voor de gouden en zilveren medailles en vanaf 1845 was dit tweejaarlijks.²³⁵

Vanaf 1819 zijn de medailles naar Van Kinsbergen vernoemd (afb. 9).²³⁶

Ter ere van Van Kinsbergens donaties aan het genootschap en de tekenschool werd besloten om de prijsuitreikingen zoveel mogelijk op 1 mei te houden, de verjaardag van de admiraal.²³⁷ Zijn weldaden voor het genootschap en de tekenschool werden in de loop van de negentiende eeuw tijdens de prijsuitreikingen dan ook altijd herdacht.²³⁸

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 840.

²³⁰ 'Jan Hendrik van Kinsbergen'. Website Biografisch Woordenboek Gelderland.

²³¹ Ibid.

²³² Ibid.

²³³ Schulte-van Wersch, van, "Beeldende kunst," 279.

²³⁴ *Arnhemsche Courant*, 30 april, 1878, 2.

²³⁵ Schulte, "Heilbertus Cornelis Berends en zonen," 284.

²³⁶ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 15.

²³⁷ *Arnhemsche Courant*, 18 november, 1927, 3.

²³⁸ *Arnhemsche Courant*, 11 juni, 1843, 3.

afb. 9 - *Prijspenning van het genootschap 'Kunstoefening' te Arnhem*, opgericht in 1801, uitgereikt aan P. Lucas te Arnhem, Teylers Museum Haarlem.

4.6 Leerlingen van Kunstoefening: Van arbeider tot adel

Met de oprichting van de tekenschool had het genootschap *Kunstoefening* één hoofddoel voor ogen: de school was bedoeld “om de handwerksman gelegenheid te geven zich te bekwamen in de tekenkunde.”²³⁹ Deze zin staat handgeschreven in het schrift dat wordt bewaard in het bescheiden archief van *Kunstoefening* in het *Gelders Archief*. Dat de oprichting van de tekenschool uitsluitend was bedoeld om de minvermogende kinderen uit Arnhem op te leiden in de tekenkunst wordt in deze bron niet direct expliciet genoemd. Pas verderop in de tekst wordt vermeld dat er, “om de jeugd aan te moedigen,” ook les zal worden gegeven aan jongelingen boven de tien jaar tegen een vergoeding van zes gulden per jaar en “[e]veneens aan minvermogende boven twaalf jaar voor niks.”²⁴⁰

Het bestuur van het genootschap beoogde zodoende met de oprichting van de tekenschool in eerste instantie om bekwame handwerkslieden op te leiden. Het lesgeven aan kinderen van minvermogende ouders lijkt in het begin een bijkomstige zaak, wat ook niet ongebruikelijk was in die tijd. In hoofdstuk drie over de Nederlandse tekenscholen kwam al naar voren dat aan het begin van de negentiende eeuw voor vele ambachten het vermogen om technisch of decoratief te ontwerpen en constructietekeningen te maken als onmisbaar werd gezien.²⁴¹

De eerste doelstelling van de school, het opleiden en winnen van bekwame handwerkslieden lijkt volgens de gegevens uit de *Jaarboeken der Wetenschappen en kunsten in het Koninkrijk Holland (1806-1807)* van directeur-generaal van Kunsten en Wetenschappen Johan Meerman (1753-1815) niet meer het hoofddoel te zijn. Volgens Meerman had het Teken- en Bouwkundig genootschap *Kunstoefening* al vanaf het begin de ambitie om aan jongens “inzonderheid aan die genen, welke geenen middelen van hun zelve hebben,” de gelegenheid te geven om te oefenen in de tekenkunst.²⁴² Dat het bestuur van het genootschap *Kunstoefening* met de tekenschool de nadruk legde op het geven van onderwijs aan de minvermogenden kwam bovendien duidelijk naar voren in een rapportage van de directie van de tekenschool aan Meerman. Zo deelden zij op 25 december 1807 aan hem mede dat ze met de tekenschool iedereen, en in het bijzonder aan de minvermogende jongelingen, de

²³⁹ GA, Het genootschap “Kunstoefening”, 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inv.nr. 355.

²⁴⁰ Ibid.

²⁴¹ Kloek en Mijnhardt, 1800, 274-275.

²⁴² Meerman, *Jaarboeken der Wetenschappen en kunsten*, 257-258.

gelegenheid wilden bieden om te oefenen in de teken-, bouw- en doorzichtkunde.²⁴³ Steven van Bronkhorsts maatschappelijk gerichte ambitie en inspanning voor de armere bevolking van Arnhem, en zijn streven naar gelijkheid tussen de verschillende sociale klasse, komen duidelijk naar voren in dit bericht van de tekenschool aan de directeur-generaal van Wetenschappen en Kunsten.

Van Bronkhorsts inzet voor gelijkheid op de tekenschool wordt nog evidentier in Meermans verdere berichtgeving in de *Jaarboeken der Wetenschappen en kunsten in het Koninkrijk Holland*. Meerman benadrukt hierin namelijk dat *Kunstoefening* zich van andere soortgelijke maatschappijen onderscheidt omdat “behalve de contribuerende kwekelingen welke een geringe toelage betalen voor de lessen” die hen vaardigheden bijbracht in de teken-, bouw en doorzichtkunde, “er boven deze tot gemelde lessen nog worden toegelaten een veertigtal begunstigde kwekelingen, welke volkomen dezelfde voorrechten genieten als de anderen, zonder tot eenige toelage gehouden te zijn.”²⁴⁴ Volgens Meerman werden de leerlingen van *Kunstoefening* alleen op hun bekwaamheden ingedeeld in de verschillende klassen en zodoende niet op hun sociale achtergrond.²⁴⁵ Dit had het gevolg dat, net als bij Van Bronkhorsts voormalige genootschap *De Vaderlandsche Societeit*, iedereen, zonder onderscheid of rang, lid kon worden en les kon volgen op de Arnhemse tekenschool.

De leerlingen op de tekenschool *Kunstoefening* bestonden uit contribuerende jongens boven de tien jaar die tegen een vergoeding van zes gulden per jaar onderwijs mochten volgen, en uit de begunstigde minvermogende jongens boven de twaalf jaar die gratis onderwijs ontvingen.²⁴⁶ Een voorwaarde voor de minvermogende jongens was echter dat ze alleen op “goede verwachting met een bewijs van goed gedrag” konden worden toegelaten.²⁴⁷ Hierin drukte zich de prioriteit en de wens van de gegoede burgerij uit om het volk tot deugdzaam burgers te vormen. De minvermogende jongens werden dan ook vaak op aanbeveling van de leden, donateurs en donatrices van het genootschap aangenomen. De leden, donateurs en donatrices schonken het genootschap dan ook jaarlijks een bijdrage van vijf gulden om mee te werken “tot het wezenlijk geluk van vele hunner mingevoede medeburgers.”²⁴⁸

Alle leerlingen startte op 7 maart 1803 in de eerste klasse.²⁴⁹ In geen enkele bron komt naar voren dat de klassen werden opgesplitst in aparte klassen voor contribuerende en begunstigde leerlingen. Hoogstwaarschijnlijk was dit dan ook niet het geval aangezien alle leerlingen, zowel contribuerend als begunstigend, in 1803 op dezelfde dag startten in de eerste klasse. De minvermogende leerlingen hadden zo immers dezelfde positie en rechten als de contribuerende leerlingen, zoals Meerman eerder beschreef in zijn verslag over de Arnhemse tekenschool.²⁵⁰

Van de tekenschool *Kunstoefening* is er geen leerlingenlijst overgebleven. Hierdoor is het niet eenvoudig vast te stellen of er daadwerkelijke kinderen uit verschillende sociale klassen lessen volgden aan de tekenschool. Wel is er informatie te verkrijgen dankzij het gegeven dat kranten als de *Arnhemsche Courant* uitgebreid schreven over de prijsuitreikingen van *Kunstoefening*. De krant is dan ook een van de weinige bronnen waar namen van enkele leerlingen worden genoemd. De namen die worden genoemd in de krant zijn de leerlingen die prijzen in ontvangst mochten nemen tijdens de jaarlijkse-, of tweejaarlijkse prijsuitreiking van de tekenschool.

Tijdens de uitreikingen aan het begin van het bestaan van de tekenschool is er al een verschil zichtbaar in de sociale achtergronden van de jongens op te merken. Bij de eerste uitreiking in 1803, waarvan het verslag verscheen in de *Binnenlandsche Bataafsche Courant* (1803), vielen zowel contribuerende als begunstigten leerlingen in de prijzen. Onder deze eerste lichting van prijzen ontvangende leerlingen bevonden zich onder

²⁴³ De oorspronkelijke bron is te vinden in het NA, Minister van Binnenlandse Zaken 1806-1810, 25 december 1807, inv.nr. 905, In Holthe tot Echten, van, “Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst,” 10.

²⁴⁴ Meerman, *Jaarboeken der Wetenschappen en kunsten*, 257-258.

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14.

²⁴⁷ GA, *Adres-, zak- en jaarboek voor Arnhem en Velp*, 89.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ GA, Het genootschap “Kunstoefening”, 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inv.nr. 355.

²⁵⁰ Meerman, *Jaarboeken der Wetenschappen en kunsten*, 257-258.

andere de later befaamde Haagse stadarchitect Zeger Reyers (1789-1857) en kunstschilder Anthonie Sminck Pitloo (1790-1837).²⁵¹ Er wordt in de krant echter niet genoemd of deze twee leerlingen contribuerend of begunstigend waren. Naast Reyers en Pitloo, ontving ook contribuerend leerling Petrus Weijll een prijs. Weijll was een zoon uit een welvarend gezin. Zijn vader was Jan Babtist Weijll, een visiteur octrooi en Petrus Weijll zou zelf een koopman worden.²⁵² Een ander contribuerend leerling was Barent van Broekhuijzen. Hij zou in zijn latere leven een winkelier worden. Zijn vader Cornelis van Broekhuijzen was een ‘verver’ ofwel decoratieschilder van beroep.²⁵³ De eerste prijs in de tweede klasse van de begunstigde leerlingen werd gewonnen door de toen ongeveer twintigjarige Willem Versteeg die later een verversknecht werd.²⁵⁴ Een prijs van aanmoediging ging naar de begunstigde leerling Hermanus van Bruggen, in zijn latere leven kleermakersknecht. Zijn vader was Christiaan van Bruggen, een koster.²⁵⁵ Zowel Versteeg als Van Bruggen waren begunstigde leerlingen en kwamen beiden uit de arbeidende klasse.

In 1808 wordt het duidelijk dat ook kinderen van adel les volgden aan de tekenschool. Zo won in de derde klasse contribuerend leerling Johan Arnold Aemilius Willem Rappart, afkomstig uit een adellijk geslacht, een prijs. Zijn vader was Hendrik Anthon ridder van Rappart, een officier van justitie.²⁵⁶ In hetzelfde jaar won uit de vierde klasse contribuerend leerling Johan Hendrik Paul Carel Thomas een prijs voor het tekenen naar pleister. Thomas was de zoon van een dijkgraaf.²⁵⁷ De tweede prijs ging naar de latere tekenmeester van het genootschap Jan Hendrik Breijer, zijn vader was een landbouwer.²⁵⁸ Ondanks het kleine aantal leerlingen dat genoemd wordt in de krant in vergelijking met het aantal leerlingen dat de tekenschool *Kunstoefening* telde in de beginjaren, komt er bij de prijswinnende leerlingen duidelijk naar voren dat er kinderen uit verschillende sociale klassen les kregen en prijzen wonnen. En ook buiten de tekenlessen leek het sociale verschil minder van belang. De zoon van de tekenmeester Hendrik Jan van Amerom, Cornelis Hendrik van Amerom (1804-1874), blijkt uit aantekeningen van Van Amerom in zijn jeugdijaren een speelkameraad te zijn van de zoon van Graaf van Limburg Stirum, de latere burgemeester van Leiden.²⁵⁹ Zoon Otto Leopold graaf van Limburg Stirum kreeg ook les bij *Kunstoefening* want ook hij mocht in 1816 een prijs ontvangen tijdens de jaarlijkse prijsuitreikingen van de tekenschool.²⁶⁰

4.7 Bouwkundig onderwijs voor de minvermogende handwerkslieden

Bouwkunde was aan het begin van de negentiende eeuw bijna een vergeten tak van de schone kunsten.²⁶¹ Zoals genoemd in hoofdstuk drie ging toch, bij sommige lokale tekenscholen vanaf 1800 naast het tekenonderwijs, ook het bouwkundig onderwijs een belangrijke rol spelen. Deze tekenscholen werden zodoende gevormd tot een opleiding bestemd voor zowel toekomstige kunstenaars als voor ambachtslieden. Als gevolg hiervan bestond het onderwijs bij veel tekenscholen aan het begin van de negentiende eeuw uit twee afdelingen: de handtekenkunde en de bouwkunde.²⁶² Dit was ook het geval bij *Kunstoefening*. Met de komst van de Arnhemse stadsarchitect Viervant als nieuw bestuurslid gedurende de wintercursus 1803-1804 werd immers de afdeling bouwkunde toegevoegd aan het curriculum van de tekenschool.²⁶³

Met de komst van de bouwkundeafdeling aan de tekenschool *Kunstoefening*, werd er een reglement opgesteld voor de afdeling. De afdeling bouwkunde moest gaan bestaan uit drie klassen; de eerste klas richtte zich op het tekenen van ornamenten, het tekenen van lijstwerk en werd onderwezen in de beginselen van

²⁵¹ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 9.

²⁵² GA, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenr. 35 inv.nr. 141.

²⁵³ GA, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenr. 59, inv.nr. 144.

²⁵⁴ GA, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenr. 325, inv.nr. 52.

²⁵⁵ GA, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenr. 12, inv.nr. 147.

²⁵⁶ Van Heiningen-de Zoete en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14.

²⁵⁷ GA, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenr. 140, inv.nr. 383.

²⁵⁸ GA, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenr. 7, inv.nr. 2677.

²⁵⁹ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 18.

²⁶⁰ *Arnhemsche Courant*, 4 mei, 1816, 3.

²⁶¹ Holthe tot Echten, van, “Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst,” 5.

²⁶² Giersbergen, van, *De kunst is geheel en al bijzaak*, 130-134.

²⁶³ GA, Het genootschap “Kunstoefening”, 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inv.nr. 355.

wiskunde. De tweede klasse kreeg les in de bouwkunde en het tekenen van trappen, kappen en het beschrijven van bestekken en de derde klasse hield zich bezig met het kopiëren en construeren van plattegronden en gebouwen. De cursus bouwkunde begon met tien leerlingen, twee minder dan de cursus handtekenen. De contribuerende leerlingen moesten een contributie betalen van twaalf gulden, het dubbele bedrag van de cursus tekenkunde.²⁶⁴

Omdat de tekenkunst destijds voor de beroepsuitoefening in allerlei vakken als een onmisbare vaardigheid werd gezien en daarom een gemeenschappelijke factor voor de jongelingen die hun beroep in de nijverheid zochten, bleef het tekenen centraal staan op de tekenscholen. De tekenkunst was de wijze waarop een werkstuk werd gevisualiseerd voordat het daadwerkelijk werd vervaardigd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de praktijk de leerlingen meer kozen voor het handtekenen dan voor de bouwkunde.²⁶⁵ Uit een brief geschreven in 1809 door de landdrost van Gelderland namens *Kunstoefening* aan de directeur-generaal van Kunsten en Wetenschappen Meerman komt naar voren dat de leerlingen in de bouwkunde uit bijna alleen maar minvermogende jongens en personen bestonden die zich voor hun bestaan op het timmermansvak moesten richten. Het bouwkundig onderwijs was volgens de landdrost van belang voor de tekenschool omdat deze leerlingen zich zodoende konden “vergenoegen met de kennis der onderscheidene ‘orders’ en het construeren van trappen en kappen” wat noodzakelijk was voor hun vorming tot bekwame timmermanslieden.²⁶⁶ De tekenschool *Kunstoefening* was dan ook de enige in Arnhem en omgeving die de arbeidende, minvermogende jongelingen de kans gaf om teken- en bouwkundig onderwijs te volgen. Zo was er een leerling uit een arbeidersfamilie die zich door het onderwijs aan *Kunstoefening* wilde bekwamen in het timmermansvak. Dit was de in 1815 geboren Heilbertus Cornelis Berends, zoon van Adriaan Berends, een meester-bakker uit de Kortestraat. In zijn jonge jaren deed Berends zijn eerste praktische ervaring op bij de vakopleiding van een van de Arnhemse timmermansbazen. Voor verdere noodzakelijke scholing en vorming was hij in Arnhem zodoende alleen mogelijk op de tekenschool *Kunstoefening* (afb. 10).²⁶⁷ Ook de befaamde oud-leerling en architect Zeger Reyers werd in eerste instantie door zijn oom architect Viervant opgeleid in de bouwkunde, terwijl het handtekenen werd onderwezen door Van Amerom aan *Kunstoefening*.²⁶⁸ Eind 1809 werd er door de directie van het genootschap aan de Directeur Generaal nog de mededeling toegevoegd dat voor jongens in departement buiten dit genootschap geen gelegenheid was zich in de zo “hoogst nodige schilder- en bouwkunst [...] op goede gronden” te kunnen oefenen.²⁶⁹

Het bouwkundig onderwijs op de tekenschool *Kunstoefening* was echter voor wezenlijke verbeteringen vatbaar. In de brief van 1809 verzonden door de landdrost van Gelderland aan Meerman, werd onder andere subsidie gevraagd ter verbetering van het bouwkundig onderwijs aan de tekenschool. Hiervoor was het volgens de landdrost nodig om een kundig persoon aan te stellen die tevens onderwijs kon geven in de wiskunde.²⁷⁰ Het jaarloon zou hierbij zeshonderd gulden zijn, een aanzienlijk hoger bedrag vergeleken met Hendrik Jan van Ameroms startsalaris van tweehonderd gulden per jaar. De verbetering van het bouwkundig onderwijs was kennelijk hard nodig voor de Arnhemse tekenschool. De aanvraag voor subsidie was niet tevergeefs; koning Lodewijk Napoleon nam hierop de Arnhemse tekenschool namelijk onder zijn bijzondere bescherming. Koning Lodewijk Napoleon vertoonde veel belangstelling voor het bouwkundig onderwijs wat op de Arnhemse tekenschool werd gegeven. Bij zijn bezoek aan *Kunstoefening* op 21 juli 1808 wees de Franse koning ter aanmoediging, twee van de meest gevorderde leerlingen aan als koninklijke élèves in de bouwkunde. Zij

²⁶⁴ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14-15.

²⁶⁵ Giersbergen, van, *De kunst is geheel en al bijzaak*, 134.

²⁶⁶ Op 26 oktober 1809 schreef de landdrost van Gelderland een brief aan de Directeur-Generaal Meerman.

In Holthe tot Echten, van, “Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst,” 6.

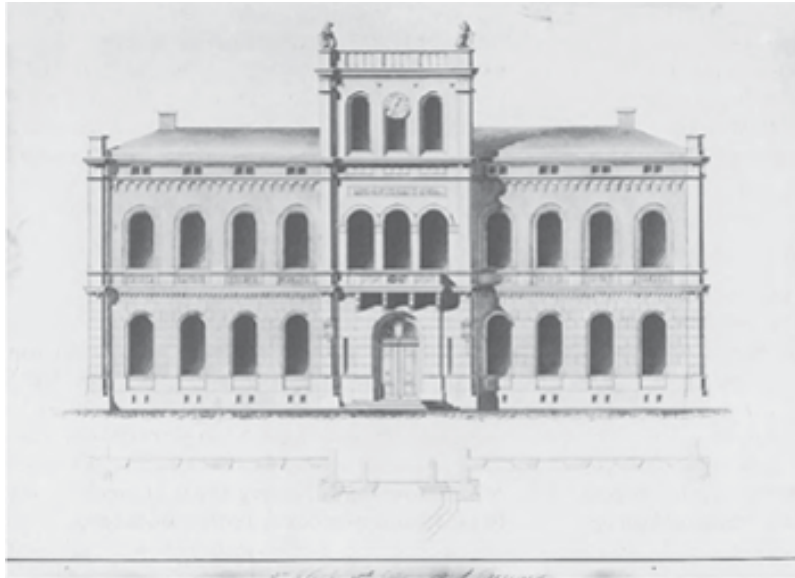
²⁶⁷ Schulte, “Heilbertus Cornelis Berends en zonen,” 284.

²⁶⁸ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 61.

²⁶⁹ Op 9 november 1809 schreef de directie van het Genootschap *Kunstoefening* aan de Directeur-Generaal. De brief is te vinden in het NA, Minister van Binnenlandse Zaken 1806-1810, 9 november 1809, nr. 909, In Holthe tot Echten, van, “Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst,” 7.

²⁷⁰ Holthe tot Echten, van, “Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst,” 6.

mochten op studiereis naar Parijs te gaan en zich aldaar verder te bekwamen. Dit waren de eerdergenoemde Zeger Reyers en Anton Sminck Pitloo waarover het bestuur van de tekenschool later menigmaal zijn trots uitte.

afb. 10 - B.A. Berends, *Ontwerp voor de gevel van een Paleis Justitie*, Berends die hiervoor een zilveren medaille ontving van het Genootschap 'Kunstoefening' tijdens de prijsuitreiking op 1 oktober 1857, Foto: Gemeentearchief Arnhem.

Lodewijk Napoleon schonk de tekenschool verder een jaarlijkse toelage van vijfhonderd gulden. Deze schenking was niet alleen bedoeld om het onderwijs gaande te houden, maar ook om het onderwijs te verbeteren door het inkomen van de meesters te verhogen, door een goede verzameling van modellen en vooral pleisterbeelden aan te schaffen en voor het voorzien in een lokaal dat voor uitbreiding geschikt was en voldeed aan alle eisen.²⁷¹ Met de ambitie voor het verbeteren van het bouwkundig onderwijs waren zowel de minvermogende leerlingen als de toekomstige timmermanslieden gebaat. Voor de contribuerende leerlingen was de keuze voor de cursus bouwkunde mogelijk minder van belang omdat ze geen arbeider zouden worden. Vandaar ontbraken zij waarschijnlijk in de cursus bouwkunde in het jaar 1809. De investering in het bouwkundig onderwijs kwam zodoende voornamelijk ten bate van de arbeidende en mindervermogende klasse van Arnhem. En deze investering bleek niet voor niks te zijn. Zo stond in de *Arnhemse Courant* van 2 mei 1816 dat zich onder de begunstigde leerlingen veel onvermogende "brave" jongelingen bevonden die het genootschap de gelegenheid had gegeven om als mannen een ruim bestaan op te bouwen.²⁷² Maar ook over de contribuerende leerlingen schreef de krant dat de school met trots kwekelingen had gevormd "die kunst eer aandoen," zoals architect Zeger Reijers "die met smaak en gevoel het schoon der antieken, de Bouwkunde beoefent" en Pitloo die in Rome studeerde.²⁷³ Klaarblijkelijk werd er op de Arnhemse tekenschool in iedereen, ongeacht de sociale achtergrond, geïnvesteerd.

Van een volledig ontbreken van sociaal onderscheid was echter geen sprake. Ondanks het gegeven dat volgens directeur-generaal van Kunsten en Wetenschappen Meerman voor de minvermogende leerlingen dezelfde rechten golden als voor de contribuerende leerlingen, werd er tijdens de prijsuitreikingen toch vermeld of de leerling contribuerend of begunstigend was. Blijkbaar was het voor de tekenschool van belang om op onderscheidende wijze te benadrukken of de leerling contributie betaalde of niet. Wellicht was hier door de

²⁷¹ Koninklijk Besluit van 20 april 1810. Te vinden in het NA, Minister van Binnenlandse Zaken 1806-1810, 26 april 1810, nr. 910. In Holthe tot Echten, van, "Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst," 7.

²⁷² *Arnhemse Courant*, 4 mei, 1816, 3.

²⁷³ Ibid.

directie gekozen om juist aan te tonen dat zowel contribuerende als begunstigen in de prijzen konden vallen, en dat de tekenschool op deze manier publiekelijk het sociale doel van *Kunstoefening* wilde benadrukken.

4.8 Tekenles voor de dames

Naast het sociaaleconomische motief van tekenschool *Kunstoefening* achter de richtlijn om zowel de contribuerende als de begunstigen leerlingen gelijke rechten te geven was de school een van de weinige tekenscholen in de Bataafs-Franse tijd die ook aan vrouwen de gelegenheid gaf om tekenles te volgen. Vanaf 3 februari 1804 bestond er voor dames boven de achttien namelijk de mogelijkheid om eens in de week in de middag van drie uur tot halfvijf tekenles te nemen aan de Arnhemse tekenschool. In het eerste jaar namen hieraan 28 jongedames deel.²⁷⁴

Het was in de negentiende eeuw niet ongebruikelijk dat een jonge vrouw zich wilde richten op de teken- en schilderkunst. Het beoefenen van kunst bevorderde de persoonlijke ontwikkeling en de schoonheidszin van de vrouw, zo meende men.²⁷⁵ Het was echter ondenkbaar dat een vrouw naar naaktmodel mocht tekenen. Dit was één van de belangrijke redenen dat vrouwen tot laat in de negentiende eeuw niet werden toegelaten op de tekengenootschappen en tekenscholen, enkele uitzonderingen daargelaten.²⁷⁶ Vrouwen die wel werden toegelaten tot academies waren welgestelde dames die optraden als donatrice. Tekenlessen waren echter niet of nauwelijks toegankelijk voor deze vrouwen. Ze mochten alleen de redevoeringen en prijsuitreikingen bijwonen.²⁷⁷ Het idee hierachter was dat de vrouwen en mannen verschillende maatschappelijke plichten hadden. Voor een vrouw lagen deze maatschappelijke plichten thuis.²⁷⁸ Er was een beeld ontstaan in de kunstwereld dat de kunstbeoefening vooral als vrijetijdsbesteding en uit liefhebberij was weggelegd voor alleen welgestelde dames. Destijds was het immers ongepast dat een (welgestelde) vrouw haar eigen geld ging verdienen, laat staan met kunst.²⁷⁹ Een opvallend gegeven is dat er desondanks meer dan duizend kunstenaressen werkzaam waren in de negentiende eeuw. De meesten hiervan zijn na hun dood in de vergetelheid geraakt. Daarnaast bleven veel vrouwelijke beoefenaars van de tekenkunst diletanten.²⁸⁰ De diletanten waren vrouwen uit de hogere stand en de gegoede burgerij, die uit humanistische opvoedingsidealen, een brede en veelzijdige opvoeding kregen. Had een meisje uit deze kringen tekentalent dan kreeg ze dikwijls de mogelijkheid om onderwezen te worden door een kunstenaar uit de omgeving of een familielid die kunstenaar was.²⁸¹ Als een alternatief voor tekenles aan huis waren er in de eerste helft van de negentiende eeuw enkele genootschappen of scholen die vrouwen toelieten. *Kunstoefening* was daarbij een van de weinige in de Bataafs-Franse tijd die vrouwen al bijna vanaf het begin toelieten aan haar tekenonderwijs.²⁸² In de loop van de negentiende eeuw stelden meerdere genootschappen en academies zich langzaam open voor de mogelijkheid om vrouwen toe te laten. Tegen het einde van het derde kwart van de negentiende eeuw was het niet meer vanzelfsprekend om vrouwen van de tekenopleiding te weren. Rond 1870 werden uiteindelijk de eerste vrouwen als volwaardige leden op de kunstacademies aangenomen.²⁸³

Waar directeur-generaal van Kunsten en Wetenschappen Johan Meerman benadrukte dat *Kunstoefening* zich van andere soortgelijke maatschappijen onderscheidde omdat de contribuerende en begunstigde leerlingen dezelfde voorrechten genoten, was de tekenschool eveneens onderscheidend in het feit dat ze al vroeg in haar bestaan speciale tekencursussen voor dames organiseerden. Voor andere tekenscholen in de Bataafs-Franse tijd bleef dit tot laat in de negentiende eeuw nog een ondenkbaar gegeven.²⁸⁴

²⁷⁴ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 15.

²⁷⁵ Klarenbeek, *Penseelprinsessen en Broodschilderessen*, 23.

²⁷⁶ Livestro-Nieuwehuis, *Jordanus Hoorn*, 109.

²⁷⁷ Klarenbeek, *Penseelprinsessen en Broodschilderessen*, 32.

²⁷⁸ Brandt Corstius, "Schilderen uit liefhebberij," 160.

²⁷⁹ Brandt Corstius, "Schilderen uit liefhebberij," 159.

²⁸⁰ Klarenbeek, *Penseelprinsessen en Broodschilderessen*, 3.

²⁸¹ Brandt Corstius, "Schilderen uit liefhebberij," 159.

²⁸² Schulte, "Arnhemse kunstschilders in de negentiende eeuw," 19.

²⁸³ Blanksma en Lammers, "Vrouwen in een mannenwereld," 28-29.

²⁸⁴ Meerman, *Jaarboeken der Wetenschappen en kunsten*, 257-258.

4.9 Prijsuitreikingen en kunstbeschuwingen voor iedereen

In de *Arnhemsche Courant* van 19 juli in 1831 stond dat een “talrijke schaar van toebehoorders en toebehoorderessen uit alle standen het bewijs opleverde van de algemene achtig der schone kunsten in de Gelderse hoofdstad.”²⁸⁵ Hoewel de *Arnhemsche Courant* dit ongeveer dertig jaar na de oprichting van de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* schreef, is deze zin een voorbeeld van het doel waar de tekenschool en de medeoprichter Steven van Bronkhorst vanaf het begin al naar streefden. De prijsuitreikingen in de tekenkunde van de tekenschool *Kunstoefening* waren namelijk een belangrijke momenten die duidelijk maakten dat de sociale verschillen er weinig tot niet toe deden.

In het jaar van oprichting had de directie van *Kunstoefening* besloten om voor elke klasse eenmaal in het jaar twee prijzen uit te loven ter aanmoediging van de leerlingen.²⁸⁶ De prijsuitreikingen voor de teken-, bouw en doorzichtkunde werden in het begin jaarlijks in de *Sint Catharina gasthuiskerk* gehouden. De uitreiking geschiedde altijd in het openbaar en werd meestal gevolgd door een meerdaagse expositie die het werk van de prijswinnaars toonde.²⁸⁷ De prijsuitreikingen waren altijd feestelijke aangelegenheden die, als we de *Arnhemsche Courant* mogen geloven, veel belangstelling trokken. Bij de prijsuitreiking van 1808 was de kerk versierd met prijzen en tekeningen van leerlingen uit de verschillende klassen die hadden meegedongen naar de prijs. Verder was de kerk gedecoreerd met schilder- en borduurstukken. De *Sint Catharina gasthuiskerk* was veranderd in een “ware kunsttempel.”²⁸⁸ Vanwege het toenemende aantal leerlingen door de jaren heen werd de belangstelling voor de prijsuitreikingen van de Arnhemse tekenschool als maar groter en uiteindelijk zo groot dat het genootschap de prijsuitreikingen ging houden in het *Musis Sacrum* (1867), destijds het belangrijkste culturele centrum van Arnhem.

De directie van het genootschap nodigde voor de prijsuitreikingen altijd verschillende gezagsdragers van Arnhem uit. Dit waren bijvoorbeeld de gouverneur van de provincie, de procureur-generaal, burgemeesters en wethouders maar ook werden de militaire autoriteiten dikwijls genoemd in de krant als aanwezigen bij de uitreiking.²⁸⁹ Verder nodigde de directie de ouders van de prijswinnende kinderen uit. Omdat het prijswinnende kinderen uit verschillende sociale klasse betrof, is het daarmee aannemelijk dat de ouders van de gegoede burgerij en de minvermogende ouders voor de prijsuitreiking van hun kroost samenkwamen in de *Sint Catharina gasthuiskerk* met een gedeelde trots voor hun prijswinnende kind.²⁹⁰

De eerste openbare prijsuitreiking voor de tekenkunde vond plaats op 4 oktober 1803 in de *Sint Catharina gasthuiskerk* in de Beekstraat.²⁹¹ Volgens de *Binnenlandsche Bataafsche Courant* trok het evenement van *Kunstoefening* al veel belangstelling. Het kreeg dan ook uitgebreide aandacht in de krant.²⁹² Onder de aanwezigen van de eerste uitreiking waren de werkende en honoraire leden van het genootschap, de directieleden en de tachtig leerlingen. De krant schrijft echter nog niet over andere opvallende genodigden. Als we de *Binnenlandsche Bataafsche Courant* moeten geloven, was de eerste prijsuitreiking een groot feestelijk spektakel voor de stad Arnhem. De uitreiking werd geopend met een orkest en met zang en tussen de verslagen, de verhandelingen en de uitreikingen wisselde het orkest en het koor elkaar af.²⁹³ De verhandeling die tijdens de prijsuitreikingen van de tekenschool werden gehouden ging meestal over een bepaald onderwerp binnen de kunst, zoals een lezing in 1808 door mededirecteur en secretaris Van Enschut die vertelde “over de eigenaardige overeenkomst tusschen den Dichter en den Schilder.”²⁹⁴

²⁸⁵ *Arnhemsche courant*, 19 juli, 1831, 3.

²⁸⁶ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14.

²⁸⁷ Giersbergen, van, *De kunst is geheel en al bijzaak*, 143.

²⁸⁸ *Koninklijke Courant*, 14 mei, 1808, 3.

²⁸⁹ *Nederlandsche Staatscourant*, 30 mei, 1826, 3.

²⁹⁰ *Arnhemsche courant*, 19 juli, 1831, 3.

²⁹¹ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14.

²⁹² *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, 4 oktober, 1803, 1.

²⁹³ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14.

²⁹⁴ *Koninklijke Courant*, 14 mei, 1808, 3.

Met de eerste prijsuitreiking was het aan de leden G.J. van Leeuwen, D.G. van Gorkum en H. Everts, om de ingezonden tekeningen van de leerlingen te beoordelen.²⁹⁵ De prijzen, in de vorm van een gedrukte afbeelding van een klassieke sculptuur of kop, werden uitgedeeld aan zowel de contribuerende als de begunstigten leerlingen.²⁹⁶ Ook hierin maakte de tekenschool geen onderscheid tussen de sociale klasse; de prijzen waren zowel voor de contribuerende als voor de begunstigten leerlingen hetzelfde.²⁹⁷ Na de uitreiking werden de leden van de Magistraat van de stad Arnhem bedankt voor hun medewerking en voor de totstandkoming van het genootschap. Hieruit kan worden afgeleid dat de stedelijke overheid van Arnhem destijds betrokken was bij de tekenschool.²⁹⁸ Al was het klassenverschil tijdens deze eerste prijsuitreiking wellicht nog niet aanzienlijk groot, omdat de krant nog geen kinderen van adel noemt, toch laat deze prijsuitreiking zien dat er geen verschil werd gemaakt in de sociale afkomst van de leerlingen.

Tijdens de prijsuitreiking van 1807 was er een commissie van "President en Raden der stad" van Arnhem aanwezig.²⁹⁹ Maar bij de uitreiking van 1808, waren de "Heere land drost van het departement," de Secretaris-Generaal van "den kwartier-Drost" en de Burgemeester van Arnhem aanwezig in de zaal.³⁰⁰ Hun aanwezigheid gaf het belang aan van het bestaan van de tekenschool voor de Gelderse stad. De hoge heren kwamen dan ook als eerste de Gasthuiskerk binnen, gevolgd door de docenten en de leerlingen. Dit is een opmerkelijk gegeven, omdat de traditionele hiërarchie waar Steven van Bronkhorst zo tegen streed hierdoor toch benadrukt werd door het bestuur van de tekenschool.

Volgens de secretaris was het aantal leden niet afgenomen de afgelopen jaren. Het genootschap mocht, behalve veel mensen van aanzien en bekwaamheden, ook ridder de Vos van Steenwijk tot den Oldenhoff, Landdrost in het departement, onder de leden en begunstigers van het genootschap rekenen. De aanwezige Heer. J.A. de Vos van Steenwijk tot den Oldenhoff was volgens de directie een "juiste beoordelaar der schoone Schilderkunst."³⁰¹ Hij ging de werkzaamheden na van het genootschap, en gaf positief bericht over het genootschap door aan de directeur-generaal der Kunsten en Wetenschappen Meerman. Daarnaast werd de kwartierdrost, de heer Baron Brantsen van Rhederoort bedankt en de stadsregering voor de medewerking en ondersteuning aan het genootschap.³⁰² Ook koning Lodewijk Napoleon had het genootschap dit jaar als blijk van goedkeuring een bijdrage gegeven. Zo waren er steeds personen met aanzien die de prijsuitreikingen van de tekenschool *Kunstoefening* bezochten of die betrokken waren bij het genootschap. Dit deed de verscheidenheid aan betrokkenen uit verschillende sociale-klassen nog toenemen zoals het genootschap deze vanaf de beginjaren had verzameld. Hiermee verwezenlijkte het genootschap een belangrijk deel van zijn doelstellingen.

Tekenschool *Kunstoefening* was vanaf het begin en werd door de jaren heen in zijn geheel een mengelmoes van verschillende sociale klassen. Het bestuur was samengesteld uit de burgerij, docenten waren geselecteerd uit lokale kunstenaars en uit de burgerij, leerlingen waren afkomstig uit het adellijke geslacht, maar ook uit de burgerij en uit de arme klasse. Er waren leerlingen van het vrouwelijk geslacht en donateurs zoals admiraal van Kinsbergen van adel. Tijdens de prijsuitreikingen van de tekenschool kwam deze verscheidenheid aan mensen bij elkaar uit gedeelde liefde voor de kunst en uit liefde voor hun kroost. Net als bij Van Bronkhorsts in 1785 opgerichte Patriottistische genootschap *De Vaderlandsche Sociëteit* waar iedereen lid kon worden zonder onderscheid of rang had hij dit ook weten te verwezenlijken met 'zijn' tekenschool in de Bataafs-Franse tijd. In deze periode was er eindelijk ruimte gekomen voor de burger om meer invloed uit te oefenen in de maatschappij en zodoende zijn verlichte idealen in praktijk te brengen met als doel een samenleving te creëren waarin gelijkheid en deugd heerste. Met het tekenonderwijs aan de tekenschool konden Van Bronkhorst en het

²⁹⁵ GA, Het genootschap "Kunstoefening", 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inv.nr. 355.

²⁹⁶ *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, 4 oktober, 1803, 1.

²⁹⁷ Ibid.

²⁹⁷ Heiningen-de Zoete, van en Van Amerom, *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters*, 14.

²⁹⁸ *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, 4 oktober, 1803, 1.

²⁹⁹ Meerman, *Jaarboeken der Wetenschappen en kunsten*, 205.

³⁰⁰ *Koninklijke Courant*, 14 mei, 1808, 3.

³⁰¹ Ibid.

³⁰² Ibid.

bestuur bijgedragen aan de maatschappelijke ontwikkeling in Arnhem. De minvermogende arbeidende klasse van de stad werd immers opgeleid tot bekwame handwerkslieden die voor zichzelf een bestaan konden opbouwen. Maar niet alleen de minderbedeelden kregen de aandacht van de tekenschool, ook werd het tekenonderwijs voor de vrouwelijke bewoners van Arnhem al snel toegankelijk en daarnaast konden de meer bedeelde leerlingen zich op de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* ontwikkelen tot kundige kunstenaars.

Conclusie

De hoofdvraag van dit onderzoek luidde: 'Wat maakt de Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* tot een duidelijk product van de sociaal-politieke ontwikkelingen voor-en tijdens de Bataafs-Franse tijd'?

In deze scriptie is onderzocht welke historische en sociaal-politieke ontwikkelingen in de achttiende en begin negentiende eeuw ervoor zorgden dat, vanuit tekengenootschappen zoals *Kunstoefening*, tekenscholen met een maatschappelijke ambitie werden opgericht en konden bestaan. Het uitgangspunt in dit onderzoek was de burgeremancipatie en de daaruit voortkomende ontwikkelingen in de zorg voor het volk en de opkomst van gelijkheid tussen de sociale klassen in de Bataafs-Franse tijd.

Voor het onderzoek naar het ontstaan van genootschappen en de daaruit gevormde tekenscholen met een maatschappelijke ambitie was Mijnhardts en Kloeks theorie over burgeremancipatie van toepassing. Volgens Mijnhardt fungeerde de door hem getypeerde publieks- en reformistische genootschappen als politieke-emancipatorische leerscholen waarin de bewustwording achtereenvolgens een cultureel, cultureel/economisch en maatschappelijk georiënteerd stadium doorliep om uiteindelijk in politieke vorm te eindigen.

Het tekengenootschap *Kunstoefening* was allereerst een dergelijk publieksgenootschap, opgericht vanuit een uit burgerij bestaand cultureel geïnteresseerd publiek, dat wilde samenkomen om te oefenen in de tekenkunst. Maar al snel werd er op initiatief van oud patriot Steven van Bronkhorst vanuit het genootschap een tekenschool opgericht om de minvermogenden van Arnhem op te leiden in de tekenkunst. Zo werd *Kunstoefening* omgevormd van een publieksgenootschap tot een genootschap met een reformatorisch motief.

Uit het onderzoek is gebleken dat de sociaal-politieke ontwikkelingen voor en tijdens de Bataafs-Franse tijd, de burger de ruimte gaf om te emanciperen en maatschappelijke invloed uit te oefenen middels genootschappen als *Kunstoefening*. De tekenschool *Kunstoefening* is daarmee als product voortgekomen uit deze burgeremancipatie. Een belangrijke sociaal-politieke ontwikkeling tegen het einde van de achttiende eeuw was de opstand van de patriotten tegen de gevestigde aristocratie. De patriotten streden voor een nieuwe door de Verlichting geïnspireerde samenleving waarin vrijheid, gelijkheid, deugd en de rechten van de mens centraal moesten komen te staan. Met de komst van de Franse revolutionairen werd voor hun een nieuwe samenleving gerealiseerd in de vorm van de Bataafse Republiek. De burgerij zag zich nu gesteund om meer invloed uit te oefenen en zette zich middels de genootschappen in voor de door hen zo vurig gewenste maatschappelijke emancipatie. Deze genootschappen waren opgericht vanuit de verlichte sociabiliteitsidealen. De nieuwe Republiek werd door de verlichte burgerij gezien als een gedeelde gemeenschap waar iedereen onderdeel van was, ongeacht de sociale klasse. Deugdzaamheid was echter een belangrijk middel om het voortbestaan van deze nieuwe republikeinse vrijheid voort te kunnen zetten. De burger moest bereid zijn om zijn primaire gerichtheid op het eigen belang los te laten om zich zich deugdzaam te gedragen naar de medemens. Het armere volk werd destijds door de burgerij immers als verbasterd gezien. De burgerij ging er echter toch van uit dat de lagere standen van nut waren en konden profiteren van een deugdzaam samenleving. Onderwijs en opvoeding waren bij uitstek de middelen om deugdzaamheid in de samenleving te realiseren.

Ook zou het beoefenen van tekenkunst, middels tekenonderwijs, bijdragen aan een beter inzicht in morele waarden zodat het volk een deugdzaam en beschaafd leven zou gaan leiden. Daarnaast werd het tekenonderwijs door de burgerij van belang geacht voor het nut van het beroepsonderwijs. Het leren tekenen zorgde voor het ontwikkelen van het esthetisch inzicht bij de ambachtslieden en was bovendien van groot belang bij het maken van degelijke ontwerpen voor te vervaardigen producten. In de Bataafs-Franse tijd lag de financiering en controle op dergelijk kunstonderwijs bij de gemeenten. In de praktijk kwam het er echter op neer dat de gemeenten meestal de plaatselijke initiatieven van de door de burgerij opgerichte tekenscholen

steunden. De maatschappelijke zorg voor het volk van een stad werd door de gemeente daarmee grotendeels overgelaten aan de lokale burgerij.

Er kan geconcludeerd worden dat de bovengenoemde omstandigheden leidden naar een vrijheid voor de voormalige patriotten om hun oude idealen in de praktijk te brengen via de genootschappen en het tekenonderwijs. Oud-patriot Steven van Bronkhorst zag in de Bataafs-Franse tijd eindelijk de kans om met het tekengenootschap *Kunstoefening* een tekenschool op te richten om zijn patriottistische, maatschappelijke gerichte idealen over gelijkheid en armenzorg te realiseren. Dit was niet mogelijk gebleken met zijn oude genootschap *De Vaderlandsche Societeit*, opgericht in 1785. *De Vaderlandsche Societeit* was gevormd vanuit onvrede met de toenmalige maatschappelijke situatie in Arnhem en met het oligarchische beleid van de Arnhemse magistraat. Binnen het genootschap kon iedereen, zonder onderscheid of rang, lid worden. Door de orangisten werd het genootschap van Van Bronkhorst echter verboden. Maar met de komst van de Fransen, de afschaffing van het stadshouderschap en daarmee het naar de achtergrond verdwijnen van de regentenkliek van Arnhem, kregen burgers als Van Bronkhorst meer zeggenschap. Van Bronkhorst zag toen waarschijnlijk de mogelijkheid om zijn patriottistische idealen op grote schaal in de praktijk te brengen. Dit mislukte echter vanwege de machtswisseling in 1801 waarbij de regentenfamilies weer hun oude posten innamen. Met de tekenschool *Kunstoefening* kon Van Bronkhorst zijn idealen echter wel op geringe schaal voortzetten.

Kunstoefening werd een tekenschool bedoeld om de minvermogende jongelingen de gelegenheid te geven om te oefenen in de teken-, bouw- en doorzichtkunde. Deze leerlingen hoefden geen contributie te betalen, en kregen volkomen dezelfde rechten als de kinderen van ouders die zich wel konden veroorloven om contributie te betalen. Er werden op de tekenschool kinderen van arbeiders toegelaten maar ook kinderen met een adellijke achtergrond of uit de gegoede burgerij, die tegelijkertijd les kregen. Ook werden er al in het tweede jaar van het bestaan van de tekenschool vrouwen toegelaten aan het tekenonderwijs, wat *Kunstoefening* tot een uitzondering maakte. Bovendien kregen de onvermogende jongelingen van Arnhem met het volgen tekenonderwijs op de tekenschool de mogelijkheid om in hun volwassen leven een goed bestaan op te bouwen. Het bestuur van het genootschap bestond uit vermogende lieden uit de burgerij die samenwerkten met docenten gerekruteerd uit het vaak minder vermogende kunstenaarsmilieu. Ook was tijdens de jaarlijkse prijsuitreikingen sociale status niet van belang. Zowel de contribuerende als de begunstigde leerlingen ontvingen dezelfde prijzen en de ouders; arbeiders, gegoede burgerij of adel, kwamen allen tezamen in de oude *Sint Catharina Gasthuiskerk* waar de prijsuitreiking werd gehouden. Daarbij voegde zich tijdens de uitreikingen ook de maatschappelijk belangrijke personen zoals de Arnhemse burgemeester, de landdrost, wethouders en militaire autoriteiten.

Zo werd er op de tekenschool *Kunstoefening* tijdens de lessen, tijdens de prijsuitreikingen en tussen het bestuur een microsamenleving gecreëerd waar de sociale achtergrond geen rol speelde. De tekenschool werd een afspiegeling van een samenleving waar gelijkheid heerste, een wens die Van Bronkhorst al vroeg in zijn leven koesterde voor de oude Republiek en hetgeen grotendeels werd gerealiseerd in de Bataafs-Franse tijd. De Arnhemse tekenschool *Kunstoefening* diende zodoende als sociaal voorbeeld en als bindende factor tussen verschillende sociale klassen van Arnhem en droeg uiteindelijk voor een groot deel bij aan de culturele bloei van de Gelderse hoofdstad.

Bronnenlijst

Literatuurlijst

Beekelaar, Gerhard Alfonsus Martinus. "Steven van Bronkhorst." *Arnhem de genoeglijkste 2* (1981)2: 4-6.

Bekkers, Hans. *Spiegel van Arnhem*. Arnhem: Arnhemse Courant, 1989.

Blanksma, Titia en Mascha Lammers. "Vrouwen in een mannenwereld: Het St. Lucasgilde en de kunstenaarsacademie." In: E. Kloek, C. Peters Sengers en E. Tobé. *Vrouwen en Kunst in de Republiek: Een overzicht*. Hilversum: Uitgeverij Verloren b.v., 1998, 21-30.

Brandt Corstius, Liesbeth. "Schilderen uit liefhebberij. De Nederlandse kunstenares van de 19e eeuw tot nu." *Kunst Schrift 22* (1978)4: 158-167.

Dieltjes, Esther "In den omtrek van Arnhem." In: Jeroen Kapelle en Saskia de Bodt. *Magie van de Veluwezoom*. Arnhem: Uitgeverij Terra Lannoo BV, 2006, 161-188.

Giersbergen, Wilma van. '*De kunst is geheel en al bijzaak*': *De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant*. Tilburg: Stichting Zuidelijke Historisch Contact Tilburg, 2003.

Grijzenhout, Frans, Niek van Sas en Wyger Velema. *Het Bataafse Experiment: Politiek en cultuur rond 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2013.

Heiningen-de Zoete J.C. van, en H.W.J. van Amerom. *Portret van twee negentiende-eeuwse meesters: Leven en werk van Hendrik Jan en Cornelis Hendrik van Amerom*. Delft: Delftsche Uitgevers Maatschappij, 1987.

Hanou, André J., *Sluier van Isis*. Deventer: Uitgeverij Sub Rosa, 1988, 47.

Hoogenboom, Annemieke. "Kunstpolicies 1795-1848." In: Hans van Dulken, Jan Kassies en Jan Rogier, red. *Kunst en beleid in Nederland*. Amsterdam: Boekmanstichting/Van Gennep, 1985, 13-79.

Holthe tot Echten, G. Sophia van. "Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst." *Bulletin KNOB 79* (maart 1980): 1-25.

Immerzeel, Johannes. *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden. Volume 2*. Amsterdam: J.C. van Kesteren, 1842.

Klarenbeek, Johanna Clasina. *Penseelprinsessen en Broodschilderessen: Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*. Utrecht: Proefschrift, 2012.

Klep, Paul M.M. "Economische en sociale ontwikkeling." In: Ingrid D. Jacobs en Frank Keverling Buisman. *Arnhem 1700-1900*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2009, 116-171.

Kloek, Joost en Wijnand W. Mijnhardt. *1800: Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: SDU, 2001.

Kruithof, Bernard. "De deugdame natie: Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860." In: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy. *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. Nijmegen: SUN, 1983, 371-383.

Leeuw, Ronald de. "Nederland en de schilderkunst in de 19de eeuw." In: Gijs van der Ham, Ronald de Leeuw, Jenny Reynaerts en Robert-Jan te Rijdt. *Nederlandse kunst 1800-1900*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2009, 7- 18.

Livestro-Nieuwehuis, Fea. *Jordanus Hoorn: Een Amersfoortse kunstenaar in zijn tijd 1753-1833*. Amersfoort: Bekking, 1983.

Nijhoff, Wouter. *De Arnhemsche boekverkoopers en uitgevers Nijhoff: Geschiedenis en bibliographie*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1934.

Martis, Jan Alexander. *Voor de kunst en voor de nijverheid: Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland*. Amsterdam: Proefschrift U.v.A, 1990.

Martis, Jan Alexander. "Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam (1879-1924)." In: Paul Knolle, Jan Alexander Martis en Patricia Wardle. *Kunstonderwijs in Nederland*. Haarlem: Fibula-Van Dischoeck, 1890, 79-171.

Meerman, Johannes. *Jaarboeken der Wetenschappen en kunsten in het Koninkrijk Holland: Eerste deel, Lopende over het jaar MDCCCVI*. Amsterdam/Den Haag: Gebroeders van Cleef, 1809.

Mijnhardt, Wijnand W. *Tot Heil van 't Menschdom: Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam: Rodopi, 1987.

Mijnhardt, Wijnand W. "Het Nederlandse genootschap in de achttiende en vroege negentiende eeuw." *De Negentiende Eeuw* 7 (1983)2: 76-101.

Molhuysen, Philipp Christiaan en Petrus Johannes Blok. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek: Vierde deel*. Leiden: A.W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij, 1918.

Potjer, Menno. "Onderwijs." In: Ingrid D. Jacobs en Frank Keverling Buisman. *Arnhem 1700-1900*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2009, 236-257.

Reynaerts, Jenny. "Balanceren op het koord van de geschiedenis: Nederland 1787-1748." In: Gijs van der Ham, Ronald de Leeuw, Jenny Reynaerts en Robert-Jan te Rijdt. *Nederlandse kunst 1800-1900*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2009, 33-36.

Rooy, Pieter de. *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2002.

Schulte-van Wersch, Cécile van. "Beeldende kunst." In: Ingrid D. Jacobs en Frank Keverling Buisman. *Arnhem 1700-1900*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2009, 268-291.

Schulte, Antonius Gijsbertus. *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 1792-1992: Overal lieten zij hun sporen na*. Zutphen: Walburg Pers, 1992.

Schulte, Antonius Gijsbertus. "Arnhemse kunstschilders in de negentiende eeuw." *Arnhem de Genoeglijkste* 8 (1988)1: 19-26.

Schulte, Ton. "Heilbertus Cornelis Berends en zonen: Arnhemse timmerlieden, architecten en leermeesters." In: *Jaarboek Monumentenzorg 1996: Monumenten en bouwhistorie*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 1996, 283-292.

Staring, A. "Een vergeten Portrettist: Taco Scheltema." *Oud Holland* 54 (1937)5: 193-213.

Tas, Jacobus Martinus van der. *Kunst als roeping en beroep*. Zeist: Kerckebosch, 1990.

Tilborgh, Louis van en Annemieke Hoogenboom. *Tekenen Destijds: Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw*. Utrecht: Spectrum, 1982.

Velema, Wyger. "Republikeinse democratie." In: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema. *Het Bataafse experiment: Politiek en cultuur rond 1800*. Nijmegen: Vantilt, 2013, 27-63.

Krantenartikelen

Amsterdamsche Courant, 22 mei, 1806.

Arnhemsche Courant, 4 mei, 1816.

Arnhemsche courant, 19 juli, 1831.

Arnhemsche Courant, 11 juni, 1843.

Arnhemsche Courant, 30 april, 1878.

Binnenlandsche Bataafsche Courant, 4 oktober, 1803.

Koninklijke Courant, 14 mei, 1808.

Nederlandsche Staatscourant, 30 mei, 1826.

Arnhemsche Courant, 18 november, 1927.

Utrechtsche Courant, 26 september, 1800.

Archivalia

Gelders Archief, Arnhem, 1515 Documentatiecollectie gemeentearchief Arnhem, inventarisnummer 355, *Het genootschap "Kunsttoefening."*

Gelders Archief, Arnhem, 1611 Adresboeken van Arnhem en omgeving, *Adres-, zak- en jaarboek voor Arnhem en Velp 1855*.

Gelders Archief, Arnhem, Folio: 57r-58r, Toegangsnummer: 2003, ORA Arnhem, inventarisnummer 451.

Gelders Archief, Arnhem, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenummer 9, inventarisnummer 145.
Gelders Archief, Arnhem, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, dubbelen, aktenummer 7, inventarisnummer 2677.
Gelders Archief, Arnhem, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenummer 35, inventarisnummer 141.
Gelders Archief, Arnhem, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenummer 59, inventarisnummer 144.
Gelders Archief, Arnhem, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenummer 325, inventarisnummer 52.
Gelders Archief, Arnhem, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenummer 12, inventarisnummer 147.
Gelders Archief, Arnhem, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenummer 140, inventarisnummer 383.
Gelders Archief, Arnhem, 0207 Burgerlijke stand Gelderland, aktenummer 7, inventarisnummer 2677.

Websites

‘Steven van Bronkhorst: 1763-1826, schrijver, Uitgever en Courantier’. Biografisch Woordenboek Gelderland. http://www.biografischwoordenboek gelderland.nl/bio/1_Steven_van_Bronkhorst (geraadpleegd 11 januari 2019).

‘Jan Hendrik van Kinsbergen: 1735-1819, Admiraal en Filantroop’. Biografisch Woordenboek Gelderland. http://www.biografischwoordenboek gelderland.nl/bio/5_Jan_Hendrik_van_Kinsbergen (geraadpleegd 12 december 2018).

‘Geschiedenis van het Gelders Archief’. Gelders Archief. <https://www.geldersarchief.nl/over-ons/ons-verhaal/geschiedenis-van-het-gelders-archief> (geraadpleegd 19 mei 2019).

‘Bronkhorst, Steven van (1763-1826)’. Huygens Ing. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/bronkhorst> (geraadpleegd 11 januari 2019).

‘Jacob Louis Nijhoff (1779-1844)’. Heemkunde Renkum. <http://www.heemkunderenkum.nl/mensen/jacob-louis-nijhoff-1779-1844/> (geraadpleegd 15 januari 2019).

‘Gerrit Johan van Leeuwen’. RKD. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/48950> (geraadpleegd 14 november 2018).

‘Hendrik Jan van Amerom’. RKD. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/record?query=hendrik+jan+van+amerom&start=0> (geraadpleegd 17 januari 2019).

‘Jan Hendrik Cremer, Surveyor (Landrentmeester op de Veluwe)’. Geni. <https://www.geni.com/people/Jan-Hendrik-Cremer-Surveyor-Landrentmeester-op-de-Veluwe/6000000016291152711> (geraadpleegd 13 november 2018).

‘Cremer, Jacobus Johannes’. Social History. <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/cremer>. <https://rkd.nl/nl/explore/artists/record?query=hendrik+jan+van+amerom&start=0> (geraadpleegd 13 november 2018).

Berg, Willem van den. ‘Sociabiliteit, genootschappelijkheid en orale cultus’. Digitale Bibliotheek voor Nederlandse Letteren. https://www.dbnl.org/tekst/berg018soci01_01/ (geraadpleegd 11 maart 2019).

‘Generatie 7’. Nikhef. <https://www.nikhef.nl/~louk/MESKW/generation7.html> (geraadpleegd 21 juni 2019).

Afbeeldingenlijst

Afb. 1. G. Th. Delemarre, *Gele riddersplein 2 (gebouw Kunstoefening)*, 1961, foto. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Afb. 2. Anoniem. *Eerste beginselen der tekenkunst: armen en handen*, 1787-1833, ets, h 73mm x b 145mm, Rijksmuseum Amsterdam. Foto: Rijksmuseum Amsterdam. <https://www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken/objecten?set=RP-P-1996-84#/RP-P-1996-84-4,4> (geraadpleegd 2 juni 2019).

Afb. 3. Anoniem. *Eerste beginselen der tekenkunst: diverse lichaamsdelen*, 1787-1833, ets, h150mm x b 200mm, Rijksmuseum Amsterdam. Foto: Rijksmuseum Amsterdam. <https://www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken/objecten?q=eerste+beginnselen&p=1&ps=12&st=Objects&ii=1#/RP-P-1996-84-1,1> (geraadpleegd 23 mei 2019).

Afb. 4. *Staatkundig dagblad van het departement van den Boven-Ijssel/Feuille politique du departement de L'Issele-Supérieure*, 29 juli, 1812. Delpher. <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificer=ddd%3A010459344%3Ampg21%3Aa0001> (geraadpleegd 21 juni 2019).

Afb. 5. Hendrik Jan van Amerom, *Zelfportret van Hendrik Jan van Amerom met vrouw en zoontje*, 1804, olieverf, paneel (hout), linnen, hardboard, h 56.5cm x b 42cm, Museum Arnhem. Foto: Museum Arnhem.

Afb. 6. Taco Scheltema, *Zelfportret van Taco Scheltema sr.*, ca. 1830, olieverf, linnen, h 65cm x b 44cm, Museum Arnhem. Foto: Museum Arnhem. <https://www.museumarnhem.nl/collectie/393/zelfportret-van-taco-scheltema-sr/> (geraadpleegd 21 juni 2019).

Afb. 7. Anoniem, *Portret van de schilder Jan Hendrik Breijer (I) (1792-1861), tekenmeester bij de vereniging 'Kunstoefening' in Arnhem, 1850-1899*, foto, papier op karton, albuminedruk, h 8.9cm x b 5.7cm, RKD Den Haag. Foto: Collectie Nederland.

Afb. 8. Charles Howard Hodges naar Johan Friedrich Brückman, *Portret van admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen, 1788-1837*, mezzotint en gravure, h 51mm x b 358mm, Rijksmuseum Amsterdam. Foto: Rijksmuseum Amsterdam. <https://www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken/objecten?q=van+kinsbergen&p=4&ps=12&st=Objects&ii=0#/RP-P-1906-3398,36> (geraadpleegd 21 juni 2019).

Afb. 9. *Prijspenning van het genootschap 'Kunstoefening' te Arnhem*, opgericht in 1801, uitgereikt aan P. Lucas te Arnhem, Teylers Museum Haarlem. Foto: Teylers Museum Haarlem. <https://www.teylersmuseum.nl/nl/collectie/munten-en-penningen/tmnk-02831-prijspenning-van-het-genootschap-kunstoefening-te-arnhem-opgericht-in-1801-uitgereikt-aan-p-lucas-te-arnhem> (geraadpleegd 12 mei 2019).

Afb. 10. B.A. Berends, *Ontwerp voor de gevel van een Paleis Justitie*, Berends die hiervoor een zilveren medaille ontving van het Genootschap 'Kunstoefening' tijdens de prijsuitreiking op 1 oktober 1857, Foto: Gemeentearchief Arnhem, in: Schulte, Ton. "Heilbertus Cornelis Berends en zonen: Arnhemse timmerlieden, architecten en leermeesters." In: *Jaarboek Monumentenzorg 1996: Monumenten en bouwhistorie*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 1996, 287.